80 ve 90'larda Türkiye'de Feminist Hareketler

Feminist Movements in Turkey at 80 and 90s

Yard. Doç. Dr. Nurten Kara
Doğu Akdeniz Üniversitesi, Gazetecilik Bölümü

özet

80'ler ve 90'lar Türkiye'de feminist hareketlerin ortaya çıktığı, bu hareketler içerisinde yer alan kadınların feminizmi tanımlamaya, mücadele alanlarını belirlemeye ve kendilerini anlatmaya çalıştıkları bir dönem olmuştur. Diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de feminist hareketler arasında farklılıklar vardı. Ancak bu hareketlerin farklılıklarının pek de ayırdında olunmadan tüm feminist hareketler, medyanın da katkısıyla, kamuoyunda aynı kefeye konmuştur. Bu çalışma, söz konusu dönemde Türkiye'de var olan farklı feminist haykırışları, sorunu nerede gördüklerini, bu sorunlara ne tür çözümler ya da çözüm önerileri getirdiklerini tespit etmeye yöneliktir.

anahtar kelimeler: kadın hareketleri, feminist eylemler, feminist söylemler.

abstract

In Turkey, 80's and 90's are known as the decades for the emergence of feminist movements. Beside the efforts spend for the publicity of the movement within the society; the women in the movement were also struggling to define "feminism" and to raise consciousness on women problems. Similar to other countries, there were different feminist movements in Turkey. However, with the substantial effect of the media, all feminist movements have been treated as the same in the public. This article intends to define the differences in the feminist voices, struggle areas, and proposed solutions by various movements. Understanding the various characteristics, the dynamics of the distinctions of these movements which were in the process of development would have been only possible by looking at them from within. Therefore, in this study, newspapers, brochures, booklets, programs, bylaws, journals published by governmental and non-governmental women organizations and trusts which were actively functioning in 80's and 90's and their reflections on the media are analyzed.

key words: women movements, feminist activities, feminist discourse.

atıf / citation

Kara, N. (2006) 80 ve 90'larda Türkiye'de Feminist Hareketler. Kadın Çalışmaları Dergisi, 1 (3), s. 16-39.

1980'ler öncesinde feminist hareketlerin köklü bir şekilde var olduğu (Çakır, 1991; 1994; Devecioğlu, 1990: 48-52; Kılıç, 1990: 62-64), hatta 1980 darbesi olmasaydı da feminist örgütlenmenin olacağı kabul edilse (Arat, 1991: 2; Tekeli, 1989: 34-41) bile Türkiye'de muhalif hareketlerin aldığı askerî darbe, feminist hareketlerin ortaya çıkmasını kolaylaştırmıştır. Türkiye'de ilk feminist kadın hareketi sol kesim kadınları tarafından başlatılmıştır (Devecioğlu, 1990: 48-52; Koçali, 1981; Savran, 1990: 20). Kadın hareketleri, konuşulmayanı konuşmakta, cinsiyetçi egemen kültürü sorgulamakta, toplumun organik yapısında dönüşümü sağlayıcı değişimleri önermekteydi (Arıçetin, 1983). Yine de o dönemde, sol kesim de dâhil, tüm siyasi gruplar feminist hareketleri aykırı/sapkın bir hareket olarak gördüler. Ama feminist hareketlerin, aldığı tüm bu tepkilere karşın sadece konuşulmaya başlanmış olması bile feminist hareket adına iyi bir başlangıç olmuştur.

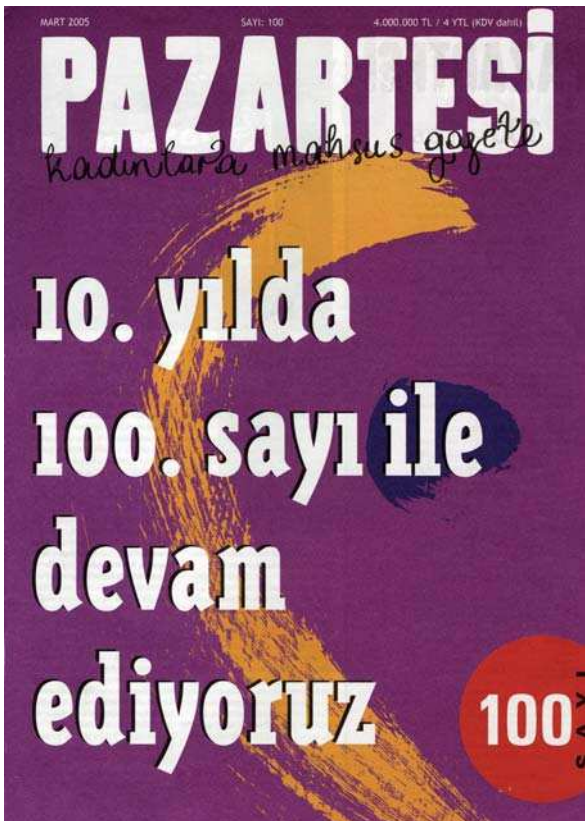
Mevcut siyasal ideolojiler içerisinde kendilerine iyi bir yer bulamayan kadın örgütleri, 1980'den sonraki dönemde bağımsız örgütlenme sürecini hızlandırmıştır (Çaha, 1996). Feminist hareketler, Türkiye'de farklı sosyal ve siyasal gruplar içerisindeki kadınları *kadın hakları* söylemi içerisinde ortak bir tartışma konusu ile bir araya getirmeyi başarmıştır. Böylece toplumsal hareketler açısından farklı fraksiyonlardaki kadınların birbirine yaklaşmalarının, devlet karşısında sivil örgütlerin birbiriyle bir dayanışma içerisinde hareket etmelerinin yolunu açmıştır.

1990'larda kadın hareketlerinin, feminizm ya da kadının kurtuluşu hareketi olarak ortaya koyduğu *kadın meseleleri* her kesimde tartışılır hâle geldi. Bir tür çağdaşlık ölçütü hâline gelerek her örgütlenme içerisinde demokratik kitle örgütleri, sendikalar ve meslek kuruluşlarında bir kadın birimi oluşturulmaya başlandı. Siyasal parti programlarında *kadın sorunları*na yer verildi. Feminist hareketler bir örgüt olarak değil, ama farklı görüşlerin toplandığı çoğul bir hareket olarak yayılmaya başladı.

Bu dönemde *Cımbız* dergisinde yazan Alev (1996: 6-7),

feminizme ilişkin tek bir doğru karar olamayacağını dile getirir, bu nedenle de feminizmi bireysel olarak tanımlar. Erkeklere göre oluşmuş bu dünyada, erkek değerleri ile kadın değerlerini uzlaştırma noktasının tek bir reçetesi olamayacağını; feminist olmanın, erkek değerlere teslim olmamak, kadın değerlerini oluşturmak anlamına geldiğini; bundan dolayı da her kadının, oluşturduğu kadın değerleri ölçüsünde yaşamda kendi dengesini kurarak *kendi feminist varoluş* noktasını yaratacağını belirtir. İşte 1990'larda, bu nedenle daha çok kendilerini birbirine yakın hisseden kadınların bir araya gelerek oluşturdukları küçük kadın grupları ortaya çıkmaya başlamıştır.

Feminizm ve *kadın hareketi* kavramları 1990'larda daha çok irdelenmeye başlandı. Emel Aslan-Akal (1996), *feminizm* ve *kadın hareketi* arasında bir ayrım yaparak feminizmin patriarkal yapı karşısında kadının ezilmişliğini kabul eden her türlü görüşü kapsadığını, ancak kadın hareketinin bu ezilmişliğe siyasal çözüm önerileri üretebilen, bu önerilere sahip tepkiler olması gerektiğini savunmuştur. Aslan-Akal, kendisini her zaman Marksist olarak tanımladığını ama her zaman kadınlara yönelik proje ve eylemlerde çalışmasına rağmen kendisine Marksist feminist demeyi ancak İlerici Kadınlar Derneğinin yaptığı eylemleri değerlendirdiği dört yıllık çalışmasının sonunda başardığını söylüyor. İslamcı feministler de İslam'ın her türlü ezilmişliğe karşı olduğundan yola çıkarak kurmuş oldukları grupların adının önüne *feminist* sözcüğünün konmasından rahatsızlık duymuşlar, ancak feminist eylemlerini sürdürmeye devam etmişlerdir. 1990'lar Muhafazakar kadınlar içerisinde de kendisini *Müslüman feminist* olarak tanımlayanların ortaya çıktığı bir dönem olmuştur.

1995 yılında çıkmaya başlayan Pazartesi, 2000'lere gelindiğinde, beş yıldır düzenli olarak çıkıyor olması ve farklı kadın perspektiflerini sunma özelliğiyle belki de Türkiye'deki en önemli kadın dergisi olmuştur. ■

Stella Ovadia da *kadın hareketi, kadın kurtuluş hareketi* gibi adlandırmalarla yetinilemeyeceğini, herhangi bir toplumsal ya da siyasal sorun için bir araya gelen kadınların, ancak kadın hareketi içerisinde olabileceklerini, ama kadınların kurtuluşunu amaçlayan bir hareketin feminist bir hareket olduğunu belirtmiştir (*Kadın Postası*, 1993: 7-8).

Özellikle 85'lerden sonra farklı kadın hareketleri ilk kez diğer kadın hareketleri ile yüz yüze gelmeye ve kendilerini sorgulamaya başladılar. Örneğin *Sosyalist Feminist Kaktüs* (1988) dergisi, diğer kadın hareketlerini desteklemek adına Ankaralı bir grup Müslüman feminist kadının *'Kadınlara Rağmen Kadınlar için' Tavrına bir Eleştiri* adlı yazılarını dergilerinde yayımlamışlardır. Her ne kadar radikal İslamcı kadınlar ile sosyalist feminist kadınlar arasında apaçık bir görüş farkı bulunsa da, sosyalist feminist bir derginin İslamcı kadınların görüşlerine kapılarını açmış olması önemlidir. Kadınların, tarihin yeniden yazılması, toplumsal yaşamın bazı alanlarına kadınların da katılımı için verdikleri mücadele ve İslami kesim içerisinde erkek egemenliğinin sorgulanmaya başlaması, bu iki farklı görüşü bir araya getiren önemli nedenlerdendir. Tam da bu noktada bu iki farklı grubu birbirine yaklaştıran şey *feminizm*in kendisi olmuştur.

Bu ilişkiler 1980'den sonraki yıllarda nispeten gelişmiştir. 1990'larda karşılıklı görüşmeler devam etmiş, iyi bir diyalog içerisine girilmiş, birlikte kampanya ya da eylemler düzenlenmiştir. Yine de bu dönemde kadın hareketlerinin genellikle ana akım liberal hareket etrafında geliştiğini gözlemlemek mümkündür. Bir yandan ana akım dışındaki gruplar arenadan -en azından görünürde- çekilirken, öte yandan varlığını

koruyanlar arasında -örneğin Medeni Kanun değişikliği önerilerinde- farklılıklar olmuş ve farklı gruplar tarafından farklı öneriler hazırlanmıştır. Yine de farklı kesim ve görüşlerden birçok kadın bu sorun için birbirine yaklaşmış, birlikte eylemler yapmıştır.

1995 yılında çıkmaya başlayan *Pazartesi,* kadına yönelik her türlü şiddet, cinayet ve intiharlara, tecavüz ve sonrasındaki sorunlara ana akım medyanın tersine, daha kadından yana bakan, kadının özel alanına en fazla inen ve bu alandaki sorunları oldukça açık biçimde değerlendiren ilk dergi olmuştur. Dergiye yazı göndermek isteyen herkese derginin kapıları açıktır. Bu nedenle her kesimden kadının bakış açısını yansıtan yazıları bu *kadınlara mahsus gazete*de görmek mümkün olmuştur. 2000'lere gelindiğinde, beş yıldır düzenli olarak çıkıyor olması ve farklı kadın perspektiflerini sunma özelliğiyle *Pazartesi* belki de Türkiye'deki en önemli kadın dergisi olmuştur.[1]

1990'ların en önemli özelliklerinden birisi de kadınlar için kamusal alan mücadelesi verilirken, erkekleri de özel alana çekmiş olmasıdır. Erkeklerin de kendi iktidarlarını sorgulamaları feminizm sayesinde başlamıştır. Bir anlamda erkekler de bir *kadınlaşma* süreci içerisine girmişlerdir. Bunu 1990'lardan itibaren çeşitli gazetelerin köşe yazarlarına bakarak bile görmek mümkündür.

1989'daki Kadın Kurultayı'ndan 1991'e kadar olan dönemi değerlendiren Şen Oğur (1991: 12), *sosyalist* ve *sosyalist olamayan* kadın ayrımının feminist harekete getireceği zarar üzerinde durarak, zaten henüz yeterince netleştirilmemiş olsa da *kadınların özgül sorunları temeli*nde *demokratik örgütlülükler*e dayalı bağımsız bir kadın hareketi noktasına ulaşıldığını dile getirir. Feminist hareketlerin farklılıklarının bilinci ve kabulüyle birlikte birçok iş üretilebileceğini belirtir.

Türkiye'de ortaya çıkan radikal, Marksist, sosyalist, liberal ve İslamcı kadınlar olarak sınıflandırılabilecek kadın hareketlerinin her biri kendi siyasal çevresi içerisinde önemli birer dinamik olmuşlardır. Tüm bu ideolojilere feminizm açısından bakıldığında ortak noktalarının patriarkale karşı verdikleri mücadele olduğu görülür. Bu feminist grupların söylem ve eylemlerinde, Türkiye feminizminin kendine özgü özelliklerinin yanı sıra evrensel düzeyde diğer feminizmlerle paylaştığı ortak özellikleri de vardır. Türkiye'deki kadın hareketleri, Türk devletinin içerisinde sorguladığı konularda yenilikçi bir yol izlemesinin yanı sıra uluslararası feminizmle paylaştığı ortak noktalar itibariyle devletin karşısında bir sivil toplum oluşumuna yetersiz de olsa en önemli katkılardan birini sağlamaktadırlar.

Türkiye'deki Farklı Feminist Eylem ve Söylemler

Radikal Feminizm

Radikal feminizm aslında eylem düzeyinde çok fazla kendini göstermemiş ve savunucuları küçük bir grup olarak ortaya çıkmış olsa da, hatta 1990'larda sadece bireysel düzeyde seslerini çıkarsalar da, Türkiye açısından önemli bir yere sahiptir. Çünkü aralarındaki farka bakılmaksızın tüm feminizmler başlangıcında *radikal* olarak algılanmıştır. Oysa diğer feminizmlerden farklı olarak, radikal feminizme göre "kadın erkek arasındaki egemenlik ilişkisi en temel egemenlik ilişkisidir. Kadınların en temel mücadelesi, erkek egemenliğine karşı verilen mücadeledir. Radikal feministler için, erkeklerle eşit konumda yer almak taleplerin en azıdır. Nihai hedef, cins rollerinin orta-

Ann Oackley radikal feminizmin önde gelen isimlerinden biri. ■

[1] *Pazartesi*'yi değerlendiren bir yazı olarak bknz. Koçali, F. (2002).

dan kalkması, cins rollerinin dönüşümünün ve kadınların gerçek kurtuluşunun sağlanmasıdır." (Koçali, 1981: 71). Radikal feministler *Feminist* adlı dergi ile seslerini duyurmaya çalışmışlardır. 1989 Şubatında *Ankara Kadın Dayanışma Grubu* ile *Perşembe Grubu*'nun bir araya gelerek düzenledikleri *Feminist Hafta Sonu* çerçevesindeki toplantı bildirgesinde şöyle deniliyordu:

"Biz kadınlar, cins olarak eziliyor ve sömürülüyoruz. Bedenimize, kimliğimize, emeğimize, tarihimize ve geleceğimize el konuyor. Erkek egemen toplum ve bu toplumun getirdiği bütün baskı aygıtları, yani devlet ve himayesindeki aile, hukuk, sağlık, eğitim, bilim, güvenlik kurumları bu egemenliği örgütlüyor... Ev içinde ve dışında emeğimize erkekler ve sermaye tarafından el konurken, tek tek kadınlar olarak aile kurumu içinde ve dışında erkeklerin vesayeti altında tutuluyoruz... Cinselliğimiz bizim dışımızda tıp, pornografi, sanat, kitle iletişim araçları, din ve toplum bilimleri tarafından tanımlanıp belirleniyor; bedenimize yabancılaştırılıyoruz... Cinselliğimiz evlilik ve fuhuşta satın alınıyor; evlilik dışında gayri meşru sayılıyor ve evlilik içinde hapsolunuyor... Biz feminist kadınlar, kaderimizi biçimlendirme hakkımızı kullanarak bedenimize, kimliğimize, emeğimize, tarihimize, geleceğimize sahip çıkmak istiyoruz. Bütün kadınları ezilmişliğimizi fark etmeye, ezilmişliğimize karşı tavır almaya, dayanışmaya, örgütlenip çıkarlarımız için mücadele etmeye çağırıyoruz." (*Feminist*, 1989: 11'den aktaran Çaha, 1996: 177).

Burada üst yapısal kurumların patriarkal ideoloji içerisinde gelişerek kadın aleyhine işlediği aile, hukuk, sağlık, eğitim, bilim ve güvenlik kurumları, patriarkal ideolojinin en üst, en gelişmiş kurumu olan devletin himayesi altında görülür. Böyle olunca, kadınların devlet ve onun kurumları ile karşı karşıya gelmesi, radikal feministler için daha yoğun olmuştur (Çaha, 1996). Radikal feministler, eşitsizliğin kökenini ailede aramışlardır. Bu nedenle de, çeşitli dergilerde yazdıkları yazılarda soyadı kullanmamışlardır. *Feminist* dergisinde yazan Ayşe Düzkan'a neden soyadını kullanmadığı sorulduğunda "Benim taşıdığım soyadı babamın. Yani bana ait bir şey değil. Bu yüzden de bürokratik işlemler dışında soyadı kullanmıyorum." demiştir (Koçali, 1981: 71). Bu tür söylemler Türkiye'de büyük tepkiyle karşılanmıştır. Öyle ki, kadınlar cinsel tacize karşı eylemler başlattıklarında bunun haberi *Soyadsız Kadınlar* başlığıyla verilmiştir (*Cumhuriyet*, 1989).

2000'li yıllara girerken radikal feministlerin eylem ve söylemleri artık çok da görünür değildir. Radikal feministler herhangi bir kadın sorunu ortaya çıktığında buna ilişkin protesto ve eylemlerini doğrudan kendileri yapmak yerine diğer kadın örgütlerini desteklemişlerdir. Kendisini radikal feminist olarak tanımlayanlar, 90'ların sonunda hâlâ var olduklarını küçük toplantılarda dile getirmekte, ancak kamuoyunun önünde pek görünmemekteydiler.

1983 yılında kürtajın yasallaşması için çalışan liberal feministler konuya kadın sağlığı açısından yaklaşırken, radikal feministler kendi bedenini kullanma hakkı olarak bakıyorlardı. Onlar, doğurup doğurmama hakkının kadına ait olmasını bir zorunluluk olarak dile getirmişlerdir. 1999'un sonlarına gelindiğinde bu ve benzeri olaylarda radikal feministlerin sesi artık küçük de olsa bir grup olarak değil, bireysel söylemler olarak nadiren duyulmaya başlamıştır. Bu da Türkiye'de radikal feministlerin artık dağılarak farklı gruplar içerisine dâhil olduklarının bir göstergesi olmuştur.

Marksist Feminizm

Marksist feministler, sosyalist feministleri sol güçleri bölüyor olmakla suçluyorlardı. Sosyalist feminist olarak kendini tanıtan Şirin Tekeli ve etrafındakilere sitem eden Marksist feministler, *feminizm*i, tamamıyla burjuvazinin ortaya çıkardığı bir akım olarak gördüklerini, bu nedenle de bunu onların düzeni olan kapitalizmin bir ürünü ve sorunu olarak tanımladıklarını ve kendilerinin kapitalizmin yaralarına derman arayan kişiler olmayacaklarını söyleyerek (*Somut*, 1985) reddediyorlardı. Bu iki farklı kesimin kadınları ilk kez 19-21 Mayıs 1989 tarihlerinde İstanbul'da yapılan *1. Feminist Kadın Kurultayı*'nda karşı karşıya gelmişlerdir. Kurultayda feminist kadınların sloganı "kadınlar vardır" şeklindeyken, Marksist feministler "kadın erkek el ele, özgür günlere" şeklinde bağırıyorlardı. Kadınlar bu iki slogan arasında tercih yapmak zorunda bırakılmış, bir grup sosyalist kadın, kadınlar için talepleri bir erkeğin kürsüye çıkarak dile getirmesini ve kadınların sözü ona vermek istemesini kınayarak

"Biz bir erkeğe söz vermeyiz.", "Kendimiz için bir şeyler yapmak istiyorsak erkeklerin elini bırakarak mücadele etmeliyiz." deyip salonu terk etmiştir.[2] Marksistler burada kadın sorununu proleteryanın içerisinde yaşadığı genel sorundan ayrı görmüyordu. Hâlbuki "kadınlar vardır" sloganı ayrı bir varoluşu simgeliyordu. Bu ayrım 1990'larda devam etmiştir.

1993 yılında *Kadın Postası*'nda yazan Gülnur Savran (1993: 4-6), 1987'ye dek feminizmin ideolojik düzeyde sürdüğünün, bundan sonra ise bir hareketin nüvelerinin ortaya çıkışının ve çoğalmasının yaşanmakta olduğunun üzerinde durmuştur. Bu dönemde bir tür feminizmin yaygınlaşmış olmakla birlikte -kadınlar için özel bir bakanlık olması, 8 Mart'ta Anıtkabir'e kadın yürüyüşleri, kadınlara karşı yapılan ayrımcılığa karşı çıkan ama daha uysal sesler çıkararak- soluklaştığını, bir ölçüde alt edildiğini ve kendine yabancılaştığını vurgulayarak bunun nedenini hem Türkiye'de hem de dünyada hüküm süren ekonomik koşullara ve politik ideolojik iklime bağlamıştır. Savran, politik özneler ve radikal politik dönüşümlere karşı var olan inançsızlığın, bugün kadınları (ya da işçileri) ezilen bir toplumsal grup (ya da sınıf) olarak birleştiren etkenlerin onları bölen farklılıklar karşısında önemsizleştiği inancının yaygınlaştığını ve bu nedenle köklü düzen değişikliklerine duyulan güvenin de yerini düzen içi düzeltmelere, yasal reformlara duyulan güvene bıraktığına inanılarak cinsiyetçi sistemi (ve/veya kapitalizmi) yıkma hedefinin küçümsendiğini; buna karşı kısmi kazanımlar için mücadelenin "gerçeklik" adına yüceltildiğini söyleyerek bundan yakınır.

Böyle bir ortam, feminist yönelimlerin rahatça ortaya çıkışını engelleyen bir durum olarak Marksist/sosyalist feministleri geride durmaya zorlamıştır. Daha çok *devlet feminizmi* ve liberal feminist eğilimlerin ilgilendiği sağlık, eğitim, hukuk vb. alanları kapsayan çalışmalar duruma çok uygun düşmüş ve bu hareket yükselmeye başlamıştır. 1997 Temmuz ayında özel bir söyleşide (Kara, 1997) Emel Aslan, Marksist feministlerin, en azından İlerici Kadınlar Derneğinde yer

[2] Bu kurultayda sadece Marksist ve sosyalistler değil, değişik kesimlerde bulunan birçok feminist görüş arasında tartışmalar olmuştur; daha detaylı bilgi için bk. Cankocak, 1989; *Çağdaş Kadın Dergisi*, 1989; *Feminist*, 1989; Kuzu, 1989; Tekeli, 1989. Ayrıca Çaha, 1996: 174-179.

Heidi Hartmann marksist feminist kurama önemli katkılarda bulunan bir yazar. ■

alanların, 2000'lere girerken kendilerini herhangi bir feminist hareket içerisinde görmediklerini ve ortada olmayışlarının açığının teorik çalışmalarla kapatılmaya çalışılmasının en doğru şey olacağına inandıklarını ve 90'larda Marksist feminizmin bir duraklama devresinde olduğunu dile getirmiştir.

Türkiye'de Marksist feminizmin ilk adımının *İlerici Kadınlar Derneği* olduğu söylenebilir. Kadınların içinde bulunduğu ikincil duruma ilişkin olarak, özellikle işçi kadınların iki kat sömürülmekte olduğunu, kadın eğitimsiz ve çalışıyorsa niteliksiz işlere mahkûm edildiğini, eşit işe eşit ücret alamadıklarını ve eve mahkûm edildiklerini düşünen, ev işleri ve çocuk bakımını *kurtulunması* gereken, *geliştirici olmayan* işler olarak değerlendiren bir grup kadın bir araya geldiler. Ancak, yaşanılan kapitalist toplumda kadınların tek başlarına kurtulmalarını olanaksız görerek "Yolumuz işçi sınıfının yoludur, kurtuluşumuz emeğin kurtuluşuna bağlıdır." (İKD, II. Genel Kurul Tutanağı, 1978: 33'ten aktaran Aslan Akal, 1996: 121) diyerek işçi sınıfının sınıfsız ve sömürüsüz bir toplumsal formasyon için verdiği mücadele ile birleşip "feministlerle ittifak yapılmasına ilişkin" yaklaşımı enternasyonallerden aynen alarak, 3 Haziran 1975 yılında, Kadın 10 Yılı'nın başlangıcında, *İlerici Kadınlar Derneği*'ni kurdular. *Maraş Katliamı* olarak bilinen olaylar sırasında ilan edilen sıkıyönetim tarafından 1979'da gerekçesiz ve süresiz olarak "faaliyetten

men" edilen İKD, çalışmalarını 12 Eylül 1980'e kadar yine de devam ettirmiştir. Bu derneğin kurulması kararı TKP yöneticileri tarafından alınmış ve UDKF [3] ile ilişki içerisinde kurulmuştur. Kısa sürede büyüyen dernek, 15.000'e yakın üyesiyle 33 şube ve 35 temsilcilikte örgütlenmiş, *Kadınların Sesi* adlı gazetesi 30.000 baskıya ulaşmış Türkiye çapında bir örgüttü. Onlar feminizmi, erkeklerin yaptığı her şeyi kadının da yapması olarak değerlendirmekteydiler.

İKD, burjuva feminist kadınlara karşı kuruldu; ancak sol kesim tarafından aynı kaba konarak *feminist* olmakla suçlandılar. Sol kesimce ayrı bir kadın örgütünün gereksizliğinden, sınıf mücadelesinin kadın erkek omuz omuza verilmesi gerektiğinden bahsedilmiş; böyle bir kadın örgütünün mücadeleyi hızlandıracağı yerde böleceği iddia edilmiştir. Kuruluş öncesi ve sonrasında İKD'ye karşı en büyük tepki sol kesimden (TSİP ve TİP gibi) gelmiştir. Kadın örgütü kurmak, emekçileri ve kadın erkek birlikte verilmesi gereken sınıf mücadelesini bölme girişimi olarak görülüyordu. Onlara göre bu, "Burjuvazinin feminizm oyununa gelmekti." (İKD, 1996: 17). İKD'liler, burjuva kadınları dışındaki tüm kadınları kapsamak iddiasıyla ortaya çıksa da TKP'li kadınlar öncülüğünde kurulsa da bağımsız bir kadın örgütü olmayı hep korumaya çalışmıştır (Aslan Akal, 1996: 98-127). Ancak, TKP bir yandan İKD'nin bağımsızlığını savunup diğer yandan da burasını kadın komünistler yetiştirecek bir örgüt olarak gördüğünü açıkça dile getirmiştir (Aslan Akal, 1996: 108).

İKD'nin tarlada, fabrikada, büroda, evde çalışan tüm kadınların "yığınsal örgütü" olma iddiası ile kurulduğu ve dernek içerisinde herhangi bir parti propagandasının hiçbir zaman yapılmadığı belirtilir. Bunun asıl nedeni de bilinçlenmenin öncesinde ve ilk adımında olan kadınları ürküterek örgütten kaçırmaya neden olunabileceği düşüncesi olmuştur (Aslan Akal, 1996: 98, 99, 101). Ancak İKD tüm yazılı belgelerinde "bağımsız, demokratik bir kadın örgütü" olduğu iddiasında dirense bile "TKP, yasal yayın organlarında İKD'nin içindeki varlığını adeta ilan ediyordu." (Aslan Akal, 1996: 102). Zaten TKP'nin mesajlarını genel kurulda okuyarak İKD de bunu bir şekilde kabul ediyordu. Dolayısıyla bağımsız bir kadın örgütü olduğunu iddia etmesine rağmen, İKD içerisinde sadece TKP'nin örgütlenmesine imkân tanınmasının farklı görüşlere sahip kadınların dışlanması ve *rakip* olarak görülmesi anlamına geleceği göz ardı edilemez.

Kadınların Sesi (1976) gazetesinde İKD'nin hedefleri şöyle sıralanmıştı: Eğitimde, iş bulmada, terfide gerçek eşitlik sağlanması; analığın toplumsal bir iş sayılması; eşit işe eşit ücret; var olan yasal hak ve eşitliklerin hayata geçirilmesi ve yasalardaki aşağılayıcı maddelerin düzeltilmesi; kadınların barış, demokrasi, ulusal bağımsızlık ve toplumsal ilerlemenin uyanık savunucuları hâline gelmesi.

İKD 1976 yılında "Her İş Yerinde Her Mahallede Kreş" kampanyasını başlatmıştır. Bu kampanyayla, DİSK'e bağlı sendikaların toplu sözleşmelerine kreş ve emzirme odası maddesi eklenmesini sağlamışlardır. 1975'de ilk 8 Mart Dünya Kadınlar gününü ve 1 Eylül 1976'da Dünya Barış Günü'nü ilk kutlayanlar da İKD'liler olmuştur.

8 Mart 1990'dan başlayarak bir yıl süre ile beş sayı çıktıktan sonra yayınlanmayan *Kadın Bülteni,* İlerici Kadınlar Derneğinin de bir anlamda bu tarihten sonra arenadan çekilişinin göstergesi olmuştur. *Kadın Bülteni,* Anneler Günü için alternatif etkinlikler, kadınlara karşı yasa ve kararnamelere yönelik kampanyalar, son olarak da Körfez Savaşı ve Türkiye'nin de bu savaşa fiili olarak sokulması girişimlerine karşı sürdürdükleri *Savaşa Hayır* kampanyası ile bir yıl boyunca bu konulara kadın perspektifinden baktıklarını açıkça ortaya koymuştur. Ancak kendilerini *Marksist feminist* olarak tanımlamaları 1990'ların ikinci yarısından sonra başlamıştır. Emel Aslan özel bir söyleşide, "Marksizm'de eksik kalan bir şey olmadığını düşündüğümüzden, adımızın önüne 'feminist' takısının konması Marksizm'e bir ihanet olacakmış gibi geliyordu. Ancak bugün geriye baktığımda aslında bizim bal gibi de feminizm yapmış olduğumuzu görüyorum." diyor.

Kadın Bülteni, kadın hareketinin Türkiyeli kadın açı-

[3] Merkezi Berlin'de olan *Uluslararası Demokratik Kadınlar Konfederasyonu* (UDKF) 1945 yılında genellikle antifaşist, sosyalist, komünist kadınlar ve kadın örgütleri tarafından kurulmuştur. Dünyadaki komünist partilerin kadın kolları veya özerk çalışan kadın örgütleri vardı. Bunların büyük bir bölümü örgütsel olarak bağımsız ama ideolojik olarak bağımlı yapılardı.

sından önemini, kendi özgürlük ve kurtuluş mücadelesini tüm toplumun gündemine getirebilme ve burada tutabilme olanağını tanımasında; ülkenin kalkınma dinamikleri, gelir dağılımındaki dengesizlik, ekonomik ve politik istikrarsızlık arasında bağ kurmasında görmüştür. Kadın hareketi içerisindeki kadınlar da tüm ezilen insanlar gibi, kendi geleceklerinin efendisi olma, kendilerine dayatılan yoksulluk çerçevesini kırmanın yolunu aramaktaydılar. Marksist feministler, Türkiyeli kadın açısından bunu yapmanın ilk yolunu önce "sırtındaki yükü hafifletip toplumsal alana katılımını kolaylaştıracak sosyal harcamaların artacağına kısıtlandığı; çalışma alanında ancak *yedek* ve *ucuz* iş gücü olarak değerlendirildiği; geçim sıkıntısının tüm sonuçlarıyla birlikte yaşandığı bir toplumsal ortamla" mücadele etmekte; ikinci olarak, kadının erkeğin otoritesine mutlak bağımlılığını temel alan dinsel koşullamaların kuşatmasından çıkmasında; üçüncü olarak, Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılan yasal düzenlemelerin, kadınların kendi mücadelelerinden çok resmî anlayış tarafından belirlenip çerçevelendiğinden bu hakların yaşama geçirilmesi ve genişletilmesi için ortada kalan görevi takip etmekte (*Kadın Bülteni*, 1990: 5-8) görmüşlerdir. Türkiye'de kadının hayat alanını büyük ölçüde eviyle, ailesiyle sınırlayan, buradaki konumunu da yasalarla bile ikincil tutan, çalışsa bile *ev kadını* olan kadının sorumluluklarını onun üzerinden alacak, destekleyecek tek bir toplumsal kurum olmamasının siyaset alanını erkeklere özgü bir alan yaptığına inanmışlardır. Parlamentodaki kadın varlığını sembolik ve göstermelik bularak bu çatı altına girebilen kadınları zaten genellikle sistemin isteklerine uygun, bunları benimsemiş kadınlar olarak görmekteydiler. Kadınların uzun soluklu bir mücadeleyle emekleri, bedenleri ve kimlikleri üzerindeki tüm ambargoları kırarak hayatın yönlendirilmesi sürecine özgür ve eşit haklı bireyler olarak katılmanın yolunu, bir yanıyla kadınların ikincil konumundan somut, maddi yararlar devşiren, kadın bedenini ve düşüncelerini metalaştıran sisteme karşı görürken; diğer yanıyla da üzerindeki baskıları meşru kılan ataerkil değer yargılarına karşı verecekleri fiili mücadeleye de bağlı olduğunu kabul ederler (*Kadın Bülteni*, 1990: 8).

Marksist feministler analığı özel alandan çıkarıp toplumsal bir işlev olarak tanımlarlar. Genel iddiaları şunlardır: Çocuklar yalnız anaların çocukları değil, bu toplumun çocuklarıdır ve çocuklara bağlı sorunlar da bu toplumun sorunları olmak zorundadır. Çözüm bireysel çabalarla değil, toplumsal kurumlarla olmak zorundadır (Oğur, 1990: 7). Çocuklar insanlığın geleceğe uzanan dalları olduğundan onlara toplum sahip çıkmalıdır. Doğum öncesi ve sonrası sağlık hizmetleriyle, günün her saati açık kreşlerle, yuvalarla, çocuk bahçeleri, oyun ve spor alanlarıyla, sağlıklı ve geliştirici eğitim olanaklarıyla, toplumsallaştırılmış ev hizmetleriyle, yaşam alanlarının yeniden düzenlenişiyle, özel alanla kamusal alan arasındaki mesafeyi giderek daraltan ve her ikisine de toplumun kadın erkek tüm bireylerinin katılım ve denetimini sağlayan tüm düzenekleriyle sahip çıkılmasını istemişlerdir. "Analığın, birbirinden yalıtılmış tek tek kadınlara uygulanan bir hüküm gibi değil, insanlık ailesinin geleceğe uzanan dalları olan yeni kuşakların sorumluluğunun ortaklaşa kucaklandığı bir şenlik olarak yaşandığı yeni bir toplumsal örgütleniş" (*Kadın Bülteni*, 1990: 3-4) istemişlerdir.

İstanbul Kartal'daki Kent Şekerleme Fabrikasında kadınlara zorla uygulanan doğum kontrolüne en büyük tepki Marksist feministlerden gelmiştir. İşverenin "fazla mesaiye kalmaya mecbur bıraktığı işçilerinin değerine el koymanın ötesinde, özel hayatları üzerine de tahakküm" kurması sert bir şekilde eleştirilmiştir (Taloğlu, 1990: 3). Bunun nedeni yine devletin sosyal kurumlarındaki yetersizliğine bağlamışlardır.

Marksist feministler, *Türk aile bütünlüğünün korunması, aile ile ilgili milli bir politikanın oluşturulması, kadın kuruluşlarının millî değerler doğrultusunda yönlendirilmesi* gibi söylemlerle, Kanun Hükmünde Kararnamelerle kurulmaya başlayan Aile Araştırma Kurumu ve bundan bir süre sonra ortaya çıkan Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğünü "seksen sonrasında devletin resmî ideolojisi olan Türk İslam sentezi adlı ideolojinin kararnameler yoluyla dayatılmak istenmesi"nin açık göstergesi olarak görmüşlerdir. "Devletin sosyal harcamaları (eğitim, sağlık, kültür vb.) böylesi kısmayı bilinçli bir politika hâline getirdiği bir dönemde, çocukların bakımını, iş gücünün yeniden üretimini, hasta ve yaşlıların bakımını" kadınların omzunda tutmasının daha da önem kazandığını ve devletin kendi görevlerini kararnameler yoluyla aileye, dolayısıyla kadınların sırtına yıktığını ve

bunun olanaklarını aradığını öne sürerek bu düzenlemelere karşı çıkmışlardır. Kadının kalkınma sürecine entegrasyonu; tarım, sanayi ve hizmetler kesiminde ekonomik hayata katılımını arttırmak; piyasa ekonomisinin kadın açısından teknolojik rekabete açık biçimde oluşturulabilmesi için, kadının iş gücü piyasasına uygun olarak eğitilmesini temin etmek gibi kılıflar altında çıkarılan kararnamelerin *kadın iş gücünü ucuz ve yedek iş gücü olarak, emperyalist iş bölümünde orta düzey ülkelere bırakılan iş kollarına artan oranda çekmeyi* planladığı düşünülmüştür. "Kadın hareketi açısından gözden kaçırılmaması gereken noktanın ailenin yüceltilmesiyle birlikte, kurtuluşuna doğru yürüyen kadının önünün kesileceği" (Aslan Akal, 1990: 4-5) olduğuna dikkat çekmişlerdir. Kararnamelerin kadın hareketini düzen içerisine hapsedeceğini, ancak kadının özgürleşme ve kurtuluşunu hedef alan kadın çevrelerinin düzen dışında kalmak zorunda olduğunu belirtmişlerdir.

Marksist feministler, kadın kurtuluş hareketinin geleceğe yönelik tek garantisini, Türkiye'deki kadın hareketinin kendi canlılığında, gündemini belirlemedeki kararlılığında ve gücünde, kendi söylemini oluşturma ve bunu toplumsal olarak kabul edilir kılma doğrultusundaki yaratıcı güdülenmesinde görür. Bu nedenle bir grup Marksist feminist yazarın katılımıyla İstanbul Gazeteciler Cemiyetinde bir basın toplantısı düzenlenerek, diğer yandan *Kadın Bülteni* ve devrimci kadın dernek ve komisyonundan toplam 200'ün üzerinde kadının katılımıyla 13 Ekim 1990'da Bilsak'ta bir panel gerçekleştirilerek, kararnamelerle kadın hareketinin devlet denetimine sokulmak istenmesini eleştirdiler. Yine 13 Ekim'de Kadın Kültürevi'nde *Aile ve Devlet* konulu panelde konuşan Saadet Özkal, "Devletin temeli aile değil bireydir. Devlet aileyi değil bireyi korumalıdır." demiştir. Öte yandan 800'e yakın kadın, *Kadınlar Hayır Diyor* başlığıyla verdikleri gazete ilanıyla protestolara katılmışlardır (*Kadın Bülteni*, 1990: 6).

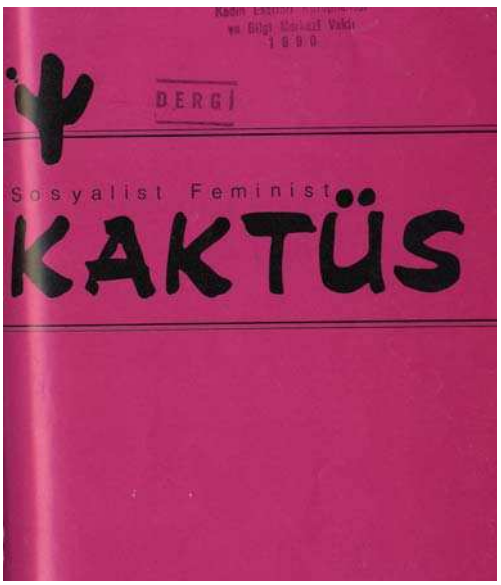
Türkiye'de Marksist kadın hareketi, daha çok bir siyasal parti ya da örgütün parçası olarak ortaya çıkmıştır. ■

17 Ağustos 1990'da, Orta Doğu'da yaşanan savaş tehlikesi ile birlikte, *Kadın Bülteni*, Demokratik Kadın Derneği ve Emek Kadın Grubundan gelen bir grup kadın, Sultanahmet Parkı'nda yaptıkları bir basın açıklamasıyla savaşın kadın emeğini savaş ekonomisinin dişlilerine kattığını; vurmak, öldürmek, yakıp yıkmak, söylemleriyle şiddetin tüm boyutlarını toplumu egemen kıldığını belirterek *Savaşa Hayır* kampanyasını başlattılar (*Kadın Bülteni*, 1990: 8). Savaşa giren egemen güçlerin, tüm toplumu olduğu gibi, kadınları da emperyalist amaçlarını başarıya ulaştırmak için alet ettiğini dile getirdiler (*Kadın Bülteni*, 1990: 10-11). "...yalnızca cinsiyetimiz nedeniyle dışında bırakıldığımız bir iktidar eliyle, kendi başlatmadığımız, hiçbir haklı gerekçemizin olmadığı, hiçbir meşru çıkarımızın olmadığı bir sürecin kurbanı olmak istemiyoruz." (*Kadın Bülteni*, 1991: 3) diyerek 1991'de 8 Mart etkinliklerinde hem Körfez Savaşı'na Türkiye'nin dâhil edilmeye çalışılmasına (İncirlik Üssü'nün kullanımıyla) hem de doğudaki zorunlu göçe karşı durdular. Reha İsvan (1991: 5-6) "Savaş ve saldırganlığa karşı direnenlerin başını kadınlar çekmeli. Çünkü ilkel çağlardan kalmış savaş, saldırganlık ve acımasız rekabetten türeyen erkek egemen sürtüşme ortamında kadınların eşitlik şansı yoktur." demiştir. Savaşta kadınların iktidar dışında bırakılarak savaşın malzemesi hâline getirildiğini vurgulayan Marksist feministler, ulusal kurtuluş dışında tüm savaşlara karşı olduklarını dile getirirler.

Türkiye'de Marksist kadın hareketi, daha çok bir siyasal parti ya da örgütün parçası olarak ortaya çıkmıştır. Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi, kendilerini *feminist* olarak tanımlamaya başlayanların yanı sıra sadece bir parti veya siyasal görüşün uzantısı olarak çalışmaya devam edenler de hep var olmuştur. Bu feminist hareket içerisindekiler yönetici sınıfın ekonomik sistemi tarafından dayatılan egemen ideoloji üzerinde durmuşlardır. Marksist feminizmin temel varsayımı, kadınların durumlarının değişebilmesi için önce tüm toplumun kapitalist

üretim tarzından başlayarak değişmesi gerektiğine dayanır. Örneğin, kadınlar arasında komünist çalışmayı özel olarak örgütlemeye çalışan *Emekçi Kadınlar Birliği,* kadın sözcüğünün hiçbir ayrım gözetmeksizin kadın cinsini anlattığını, ancak sınıflı toplumlarda kadınların da sınıflara bölündüğünden homojen olmadığını söyler ve farklı sınıflardan kadın için kadın sorununun bir ve aynı olmadığı üzerinde durur. Kaderini, bir parçası olduğu egemen sömürücü sınıflarla birleştirmiş kadınların küçük bir azınlığı oluşturan kesimini dışta tutarak, bu kadın grubunu ihmal edilebilir görüp, kadınların büyük ana kitlesini oluşturan emekçi ve proleter kadınları *kadın* sözcüğü ile tanımladıklarını belirtir (*Sosyalist Kadın*, 1995: 16).

*Emekçi Kadınlar Birliği*nin desteği ile çıkan *Sosyalist Kadın* dergisi de devlete ve kapitalizme karşı kadınları tarafına almaya çalışan bir yayımdır. Kendilerini sosyalist olarak tanımlayan bu kadınlar, toplumsal ideallerini gerçekleştirmek, sınıfsız, sömürüsüz, savaşsız, kayıpsız, özgür bir dünya kurmak için çalıştıklarını söyleyerek işçi ve emekçi kadınları "politikalarıyla, sloganlarıyla, çağrılarıyla, döviz ve pankartlarıyla, panel ve söyleşilerde toplantı ve açıklamalarda kullandığı bütün araçlarda kavgaya" çağırıyorlardı (*Sosyalist Kadın*, 1995: 27).

Sosyalist feminist hareket Türkiye'de 1980'den sonra sesini Sosyalist Feminist Kaktüs dergisi ile duyurmuşlardır. *(Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Fotoğraf Arşivi.)* ■

Kadın hareketlerine enternasyonal olarak yaklaşan bu Marksist/sosyalist grup, diğer ülke deneyimlerinden faydalanmak için çeşitli ülke kadınları ile görüşmeler yürütmekteydi. Örneğin; gazeteci Hasan Ocak'ın öldürülmesinin (21-26 Mart 1995) ardından, anaları örgütleyerek oluşturdukları kurultayda (28 Mayıs 95) alınan kararla Almanya, Fransa ve Filistin'den de katılımın olduğu çeşitli illerden 700 kadar kadın bir araya gelerek "faşist diktatörlüğün azgın saldırılarına karşı mücadele bayrağını örgütlü olarak yükseltmek" gerektiğini dile getirmişlerdir (*Sosyalist Kadın*, 1995: 22-27).

Sığınma evleri konusunda "Sığınmamıza yol açan nedenlerin kaynağı bu sistemken bizlere sığınma olanağı sunması onun ikiyüzlü politikalarının bir göstergesi değil mi?" (*Emekçi Kadınlar Birliği Bülteni*, 1995: 9) diye sorarken, kadın sorununun kesin çözümünün devrim ve sosyalizmle gerçekleşeceğine inanmakla beraber, içinde yaşanılan sistemde de yaşam koşullarının düzeltilmesi için talepler öne sürüp (sağlık kurumlarından ücretsiz yararlanmak, her semtte kreş, çamaşırhane, sağlık ocağı bulunması, medeni hukukta kadına yönelik maddelerin yeniden düzenlenmesi gibi) bu taleplerin gerçekleşmesi adına mücadele ettiklerini de dile getirirler.

Emekçi Kadınlar Birliği Bülteni'ndeki *Aydınlık ve Feminizm* başlıklı yazıda, "kadının ezilmesinin ve yaşamının her alanında kişiliksizleştirilmesinin nedenini, sömürüye dayalı sınıflı toplum yapısının ekonomik, siyasi, ideolojik içeriğinde ve onun sürekli yeniden ürettiği toplumsal ilişkilerde" (*Emekçi Kadınlar Birliği Bülteni*, 1995: 11) gördüklerini ifade ederler. Kadın sorununun erkekle -ataerkiyle- savaşarak çözülemeyeceğini belirterek, yükselen sınıf hareketi ile birlikte onun gizli kalmış mücadele potansiyeli, emekçi kadınların hareketinin sistemle çelişkisi olan tüm kadınları saflarına alarak ilerleyeceğini iddia eder.

Genel olarak amacı, bir yandan kadın sorunu konusunda öğrenci kadınları bilinçlendirmek ve bizzat mücadelenin içine çekmek, diğer yandan kadın dayanışması olarak tarif edilen bir olguyu yaşama geçirmek olan *Kadın Sorunları Araştırma Topluluğu*'nun fotokopi hâlinde çıkardığı *Uyanış* adlı bültende, ağırlıklı olarak kadın ve cinsellik konusu üzerinde durulmaktadır. Sistemin ikiyüzlü ahlakçılığının bir yandan kadınları baskı altında tutmanın bir aracı olarak *namus bekçiliği* perdesi altında nasıl da *kızlık zarı* fetişizmini körüklediğini ve göklere çıkardığını, diğer yandan da kadının bedenini alınır satılır bir nesne hâline getirdiğini vurgularlar. Bunu yapar-

ken kadının cinsel meta olarak gösterilmesinin nedeninin erkek olmayıp kapitalizm olduğunu ve bu sömürüden kapitalizmin çıkar sağladığını vurgulayan bir söylem kullanırlar. Ama diğer taraftan da "İşçiler işveren önderliğinde nasıl örgütlenmiyorsa kadın sorunu da erkeklerin önderliğinde çözülemez." demektedirler (*Uyanış*, 1996).

Sosyalist Feminizm

Sosyalist feminist hareket Türkiye'de 1980'den sonra ivme kazanmıştır. Seslerini daha çok 1988-90 yılları arasında *Sosyalist Feminist Kaktüs* dergisi ile duyurmuşlardır. Bu dergiden Nesrin Tura (1989), 1980 öncesinde zaten Türkiye'de feminizmin olmadığını, o zamana kadar feminizmin sosyalist hareketi böldüğünün düşünüldüğünü, ama aslında erkeklerin ne feodal ne de maddi koşullarını değiştirmek istemediklerini, bu nedenle sosyalist hareket içerisinde kadınların görevinin erkeklerin politika yapmasını kolaylaştırmak olduğunu dergi dışında da dile getiriyordu. *Sosyalist Feminist Kaktüs* dergisi kapandıktan sonra Ocak 1993'te çıkan *Kadın Postası*'nın ilk sayısı, Marksist hareket içerisinden gelen ve geçmişe dönük kendi eleştirilerini yapan kadınlara yer vererek, sosyalist kadın hareketinin içe dönük eleştirisini belgeler nitelikte olmuştur. Bu sayıda konuşan Stella Ovadia, birçok sosyalist feminist kadın gibi "Kadınların kurtuluşu, ev kadınlarının isyanı gerçekleşmeden ilerleyemez... Bence ev kadını olmak solcu kadınlar için de meslek sahibi ve ücretli kadınlar için de geçerli bir kölelik durumu. Bu kölelik kırılmadan (özetle erkeklere cephe almadan) hepimiz ücretli de olsak, 'geleneksel olmayan işlere' girip erkekler kadar para da kazansak, fazla bir şey değişmeyecek. Çünkü amaç 'kadın' 'erkek' ilişkisini, gündelik hayatı değiştirmek." (*Kadın Postası*, 1993: 9) diyordu. Birçok kadın, sosyalist erkeklerin kendilerini diğer erkeklerden ayrı tuttuğunu, ama karısını döven çok sosyalist gördüklerini vurgulayarak hareketi destekliyordu. *Feminist* dergisinden Handan Koç, Ayrımcılığa Karşı Kadın Derneğinden Firdevs Gümüşoğlu ve Kadın Kültür Evinden Yüksel Selek gibi kendisini Sosyalist feminist olarak tanımlayan kadınlar, sosyalist kadınların kendi örgütleri içerisinde ayrımcılığa karşı savaşarak kendilerine yer açmalarının çok zor olduğunu dile getiriyorlardı (*Sokak*, 1989).

Sosyalist kadınlar için 1990'lar daha çok kamusal alana kadın değerlerini kadınların beraberlerinde taşıyarak çıkmaları için verilen bir mücadele dönemi oldu. Feminist grupların kamusal alan mücadelesi için eylemlerinin en somut örneği 1989'da Sosyalist feministler tarafından başlatıldı ve diğer feminist hareketler içerisinde olan kadınlarla da eylemlerde bir araya gelebilmelerinin yolunu açmaya başladı. Ekim ayında Ankara'da, kamusal alanda cinsel tacizi protesto etmek üzere "Bedenimiz Bizimdir" kampanyasıyla seminer ve paneller düzenlendi, feminist sloganların işlendiği rozetler dağıtıldı. Bu kampanya, 2 Kasım 1989'da İstanbul'a taşındı ve "Bedenimiz Bizimdir, Cinsel Tacize Hayır" adıyla yürütüldü (*Adımlar Dergisi*, 1989). *Çağdaş Kadın Derneği* de İstanbul ve İzmir'de başlatılan bu kampanyayı İzmir'e taşıdı. Kadınların erkekler tarafından cinsel tacize maruz kalmaları yine erkekler tarafından bu alana girmelerinde ve dışlanmalarında asıl neden olarak kullanıldı. Tam bir kısır döngü içerisinde, bir taraftan bilinçaltındaki patriarkal kültürle iş yerlerinde tacizin sürdüğünü, diğer taraftan caydırıcı tedbirlerin erkeklere karşı alınması yerine, koruma adı altında kadınların bu alanın dışında tutulmaları sosyalist feministlerin çıkış noktası olmuştu.[4] Cinsel taciz olaylarını kamusal alanın erkeksi normlarla nasıl kuşatılmış olduğunun ve "patriarkal kültür ve bu kültürün ürettiği toplumsal yapılanmanın korunmasına yönelik" (Çaha, 1996: 180) uygulamalarla desteklendiğinin bir göstergesiydi.

Bu kampanya, basın ve kamuoyunda "*Mor İğne Kampanyası*" olarak anıldı. Çünkü kampanya boyunca kadınlara ucunda mor kurdeleler olan iğneler dağıtıldı. Kamusal alana çıkış yolunda bir mücadele ara-

[4] *Feminist, Sosyalist Feminist Kaktüs, Çağdaş Kadın* ve *Kadın Çevresinden* (sadece 5 sayı çıkmıştır) dergilerinin özellikle 1989'dan sonraki sayılarında bu konular sürekli olarak işlenmiştir.

cı olarak kullanılması istenilen mor iğneler ilk kez Kadıköy-Karaköy vapurunda yolculuk yapan kadınlara dağıtıldı ve şu metin okundu:

"Artık vapurdan inerken ya da binerken itilip kakılmaya dur demek istiyor musunuz? İşte sarkıntılığa karşı süper bir koruyucu; karşınızda göz süzen, peşinizden gelen, sizi aşağılayan, laflar geveleyen, bıyık burarak yalanan, otobüsün her fren yapışında üzerinize abanma fırsatı bulan, oturduğu yerden bacaklarınızı süzen, elleyen, koklayan, bakan, saldıran tüm erkeklere karşı küçücük, taşıması kolay ama etkili bir silah... Elimde gördüğünüz bu iğne paslanmaz çelikten olup, nikel krom alaşımlı ve 7 cm uzunluğundadır. Hiç acımadan batırın, korkmanıza gerek yok, tetanos yapmaz." (*Sosyalist Feminist Kaktüs*, 1989: 21).

1990 öncesinde gerçekleştirilen bu kampanya çeşitli sergi ve panellerle de devam etmiştir. Örneğin TÜYAP Kitap Fuarı'nda açılan bir stantta tacizi belgeleyen materyaller sergilenmiş ve tacize maruz kalan kadınlarla söyleşiler yapılmıştır.

Bunu destekleyen bir kampanya da Beyoğlu'nda "Giyişim Sarkıntılığa Davetiye Değildir." sloganı ile gerçekleştirildi. Kadınlar, daha önce giremedikleri bar, meyhane ve kahvehanelere topluca giderek, buralarda sohbetler edip kadınlar için de buralarda yer açmaya çalıştılar. Bu nedenle 1995'te, Ankara'dan gelen misafirlerini, kızıyla birlikte ağırlamak için gittikleri Kumkapı'da tacizle başlayan, bir ölü ve bir yaralı ile biten olayların sanığı konumundaki Zeynep Uludağ'ı birçok kadın ve kadın derneği duruşmalara katılarak destekledi. "Kumkapı Cinayeti" olarak anılan bu olayla birlikte, erkeklere ait mekânlar ve kadınların sokağa çıkma saatleri, iffetli iffetsiz kadın tartışmaları artmış, tacizi mazur göstermeye çalışan hukuk ve ahlak anlayışı sorgulanmaya başlanmıştır.

Kadınlar, devletin ve geleneklerin kadınları *iffetli* ve *iffetsiz* gibi kategorilere ayırmasına ilk kez 1990'da Türk Ceza Kanunu'nun 438. maddesine karşı gelerek itiraz etmişlerdi. Bu maddede yer alan "Irza geçmek ve kaçırmak fiilleri, fuhşu kendine meslek edinen kadın hakkında irtikap olmuş ise, ait olduğu maddelerde yazılı cezaların üçte ikisine kadarı indirilir." hükmünden dolayı, Antalya'da meydana gelen bir olayda mağdur duruma düşen bir kadının olayını protesto etmek için 15 Ocak 1990'da bir grup kadın Sultanahmet Adliyesi önünde toplanarak fahişeliğin devlet tarafından resmen kabul edilmiş bir meslek olduğunu, bu nedenle *iffetsiz* gibi bir tanımlamaya sokulamayacağını dile getirdiler (*Feminist*, 1990; *Sosyalist Feminist Kaktüs,* 1990). Antalya'daki yargı kararını Anayasa'ya uygun bulan Anayasa Mahkemesi üyelerini kınayan bir grup sosyalist feminist kadın, İstanbul Zürefa Sokak'ta bulunan genelev kadınlarını ziyaret ederek, bu üyelere istifa etmelerini isteyen mektuplar gönderdiler. Sert bir dille yazılan bu mektupta şöyle deniyordu:

"Mesleği fahişelik olmayan kadınları sözde korumaktan, *iffetli* ilan etmekten vazgeçin. Biz erkeklerin *iffetli* kadınları olmayı reddediyoruz; fahişeleri cezalandırarak korunmayı reddediyoruz. Bizler kadınlar arasında *iffetli, iffetsiz* ayrımı yapmıyoruz. Tam tersine, siz erkeklerin ve devletin bizi böyle bölmesine itiraz ediyor ve kim olursa olsun bütün kadınlara yönelik erkek saldırganlığının eşit cezalandırılmasını istiyoruz." (Çaha, 1996: 181; *Sosyalist Feminist Kaktüs,* 1990: 12).

Bu maddeye göre tecavüze uğrayan kadınlar, zorla tecavüze uğradıklarını değil *iffetli* olup olmadıklarını kanıtlamak zorunda bırakılmışlardı. "Hiçbir tecavüz haklı olamaz. İndirimli tecavüz hiç olamaz!" diyen sosyalist feminist kadınlar "438. maddeye de kadınlara yönelik tecavüzü teşvik eden diğer tüm maddelere de kadın bedenini erkeklerin hizmetinde bir mal hâline getiren ve bizzat devlet eliyle desteklenen fuhşa karşı da her yolla mücadele" (*Kadın Bülteni*, 1990: 15) edeceklerini duyurdular. Bu kanun maddesi, uluslararası anlaşmalarla kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ve Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'ne uymadığı için onların bu tepkileri, sivil toplum kuruluşlarının yanı sıra KSSGM tarafından da desteklenmiştir.

İzmir Kadın Platformu'nu oluşturan Çağdaş Kadınlar Derneği, Mor Dayanışma Grubu ve Yeşillerin temsilcileri 1990'ın başlarında bir araya gelerek Türk Ceza Kanunu'nun çocukları *meşru* ve *gayrimeşru* olarak sınıflandıran 453. maddesine karşı Alsancak'ta pankart ve maketler sergileyerek protesto kampanyası başlatıp imza toplamışlardır. Bu kanun maddesi, çocukların öldürülmesi durumunda verilecek idam cezasını bu suç bir *gayrimeşru* çocuğa karşı işlenmişse 5-10 yıla indirebiliyordu.

Belediyeler içerisinde ya da vakıflar tarafından oluşturulan kadın danışma merkezleri, 1990'lı yılların önemli oluşumlarıdır. Şiddete maruz kalan kadınların barınabilecekleri kadın sığınaklarının açılmasında en çok sosyalist feministler etkili olmuştur. Şiddete maruz kalan kadınlar, yaşadıklarının adını koyamıyor; yasal haklarını bilmiyor ve kullanamıyor; poliste, savcılıkta, adli tıpta, hastanede, mahkemede ne yapabileceklerini bilmiyorlardı. Bu nedenle feminist kadınların baskısı altında belediyelere bağlı olarak birçok sığınma evi açıldı. İlk sığınma evi 1988'de İzmir'de *Kadınlar için Barındırma Ünitesi* adıyla açılmış ve 1992'ye kadar resmî, yerel ve gönüllü düzeyde sayıca artmıştır. Devlet Bakanlığı SHÇEK'e bağlı olarak Ankara, İzmir, Bursa ve Antalya'da kadın misafirhaneleri kurulmuş ve buralarda 1992 yılına kadar toplam 332 kadın, sığınma imkânı bulmuştur (talep eden kadın sayısı bunun çok üzerindedir) (KSSGM, 1993: 39-40). 1990'da İstanbul'da Bakırköy Belediyesine bağlı olarak *Bakırköy Sığınma Evi*, Şişli'de *Şişli Kadın Sığınma Evi*, İzmir'de *Bornova Belediyesi Kadın Danışma Merkezi*, 1992'de Kadıköy'de *Kadın Evi*, Nazilli Belediyesi, Kayseri Belediyesi kadın danışma merkezleri açıldı ve toplam 400 kadına buralarda kalma imkânı sağlandı. Bu feminist zorlamalar karşısında, kendiliğinden, 1993 yılında Ankara Altındağ Belediyesi modern bir sığınma evi kurdu. Bu da kadınların isteklerinin kurumlara yansıyan bir başka örneği oldu. Ancak, tüm bu sığınma evleri 27 Mart 1994 yerel seçimlerinde birçok yerde yönetimi Refah Partisinin kazanmasıyla kapatıldı. 1997 yılı itibariyle sadece Küçükçekmece Belediyesine ait bir sığınma evi kalmıştı.

Emekçi Kadınlar Birliğinin desteği ile çıkan Sosyalist Kadın dergisi de devlete ve kapitalizme karşı kadınlan tarafina almaya çalışan bir yayımdır. ■

Gönüllü kadın kuruluşları tarafından da, 1990'da, İstanbul'da *Mor Çatı Kadın Sığınağı ve Kadın Danışma Merkezi*, Ankara'da *Altındağ Kadın Danışma Merkezi ve Sığınma Evi* kuruldu. *Altındağ Kadın Danışma Merkezi* hem belediye hem de vakıf tarafından desteklenen bir yapıda oluşmuştur. *Kadın Danışma Vakfı*nın tüm iç masraflarını karşıladığı, Ankara Altındağ Belediyesinin sadece binasını vererek özerk yönetimine karışmadığı bu merkezde, duyarlı kadınlar gönüllü danışmanlık yapmış, çeşitli eğitim faaliyetleri ve izleme komiteleri ile tüm çalışmaları kendileri yürütmüşlerdir. Şiddete uğramış kadınların sağlıklarına kavuşmaları ve kendi ayakları üzerinde durarak yeni bir yaşam kurabilmeleri için kadın dayanışması yoluyla bu danışma merkezi ve sığınma evinde kadınlara hizmet verilmekteydi. Ancak bu ortak çalışma da yine 1994 yerel seçimlerinde yönetimi ele alan Refah Partisinin binayı geri istemesiyle bozulmuştur. Belediye tarafından önce telefon hatları, sonra kaloriferler kapatılmış ve *Sığınma Evi* ile Belediye arasındaki mahkeme 2000'lere girerken bile henüz sonuçlanmamıştı.

Bu iki sığınma evi ve danışma merkezinin idare yapısına bakmak, kadınların nasıl bir örgüt yapısı istediklerini anlamaya yardımcı olacaktır. Örneğin, *Altındağ Kadın Danışma Merkezi ve Sığınma Evi* üzerinde belediyenin herhangi bir üstünlüğü ve yetkisi olmamasına karşın, bir süre sonra vakıf yönetimindekiler yasal yetkilerini kullanarak devletin öngördüğü hiyerarşik yapıyı gerçekleştirdiler. Bu yapıdan rahatsız olan birçok kadın, bunların kendilerini *kurtulmuş kadınlar* olarak gördüklerini, bu nedenle hiyerarşiyi koruyarak etraflarındaki duvarları yıkmayı reddetmelerini protesto ederek danışma merkezinden ayrılmışlardır (*Dolaşan Mavi Çorap*, 1994: 10). Türkiye'de feminist hareketin, yürütülen eylem ve etkinliklerde, bilinç yükseltme gruplarında, yayın, kampanya, vakıf gibi örgütlenme biçimlerindeki ortak özelliği, tüm bunları eşit katılıma dayalı yapılarla sürdürmeye çalışmaları ve hiyerarşik bir yapılanmaya karşı çıkmalarıdır.

Ülfet Taylı ve Fatma Mefküre kolektif bir yapı deneyimi olarak *Mor Çatı*'yı anlatırken (Mefkure ve Taylı, 1997: 80-85) liderlik ve hiyerarşiyi çok tartıştıklarını, kolektif yapılarda sınıf, bilgi, deneyim farklarına bağ-

lı olarak ortaya çıkabilecek adı konmamış hiyerarşiden ve yapısızlığın tiranlığından[5] çok korktuklarını söylemelerinin yanı sıra, bu tür hareketlere sonradan giren kadınlar arasında gizli bir hiyerarşi duygusunun olduğunu da inkâr etmezler. Ayşe Düzkan (Ahıska ve Düzkan, 1994: 145-167), bu dönemde akademide olan kadınların daha iyi konuşuyor olmalarının diğer kadınları sessizleştirdiğini, bunun farkına varan kadınların da bilgi ve deneyim hiyerarşisi oluşturmamak adına sustukları bir ortamın doğduğunu belirtir. Stella Ovadia, feministlerin en çok istedikleri örgütlenme biçiminin rotasyonlu örgütlenme olduğunu, böyle bir örgütlenmenin başta işleri biraz yavaşlatsa da bir süre sonra eğiten, çalışmalara katılanların yeteneklerini geliştirmesine olanak sağlayan bir örgütlenme olacağını belirtir (*Kadınca*, 1991: 71).

Bu dönemde geleneksel politik yapıların egemen söylem dışında kalan sözlere kapalı olduğunu gören feminist kadınlar, kendilerini geri çektiler ve sıkı bir teşkilat kurma yerine, her bir kadının içinden geleni söyleyebileceği kanalların açılması ve bunun önündeki engellerin kaldırılması için çalışmaya başladılar. Bu dönemde kadınların başkaldırısı, o zamana kadar politikanın nesnesi konumunda olmalarınaydı. Kadınlar artık kendi politikalarını kendileri üretmek istiyorlardı. Bu nedenle gündelik hayatın dokusuna işlemiş toplumsal cinsiyet unsurlarını su üstüne çıkarmaya çalıştılar. Aksu Bora, 1990'ların ilk yıllarına ilişkin dönemi anlatırken bu dönemi, dışarıdan bakıldığında büyük sözler, hareketler, şık programlar ve hedefler içermediği için çok durağan gibi görünse de, gerçekte son derece hareketli, zaman zaman çok acı veren, çok öğretici, bir kez başladığında da geri dönüşü olmayan, unutulmayan bir süreç olarak tanımlar (*Dolaşan Mavi Çorap*, 1994: 11).

Bu anlayışla bir grup feminist kadın ara sıra toplanarak hayatlarını tartışıyor, okuyor, fırsat buldukça başka kadınlarla da bilgi, görgü alışverişi ve ortak çalışmalar yapmaya gayret gösteriyorlardı. Ankaralı bir grup feminist kadın, kadınları "pembe kundaktan kurtarıp, dayanışma içinde, tacizden uzak ve güvenli bir ortamda kendisi için çalışır duruma getirmeyi amaçlayarak *Mavi Çorap* adlı grubu oluşturdu." (*Cumhuriyet*, 1993). Daha sonra ortaya çıkan tanıklıkları diğer kadınlarla paylaşmak üzere şiddeti konu alan bir dergi çıkardılar. *Dolaşan Mavi Çorap* adıyla çıkan bu dergi ile duygusal, fiziksel, cinsel şiddete maruz kalan kadınların yalnız olmadıkları duygusunu vermek istemişlerdir. Zaten bu dergiyi çıkaran kadınlar çeşitli dernek ve sığınma evleri aracılığıyla bu kadınlara hukuksal ve psikolojik destekte bulunmaktaydılar. İlki Kasım 1993, ikincisi de Şubat 1994'te olmak üzere sadece iki sayı çıkan bu derginin ikinci sayısında kadın örgütlenmeleri tartışılmış ve şu temel ilkeler üzerinde durulmuştur: Hiyerarşinin olmadığı örgütlenme; uzlaşma (konsensus) ile karar alma; antişiddet; yaratıcılık ve gönüllülük. Kadın hareketlerinde nasıl bir örgütlenme olması gerektiği 90'lar boyunca tartışılan bir konu olmuştur.

Eksik Etek dergisi çerçevesinde bir araya gelen *Mor Yazı* kadın grubu, 1991 Aralık ayından itibaren başladıkları yayın hayatlarında, erkek egemen kültürel değerlerin eleştirisi ve bunlara üretilen çözüm önerileri temelinde kadınların toplumsal ekonomik ve siyasal hayata katılımını engelleyen mekanizma ve zihniyet örgütlerini açığa çıkarmayı hedef almışlardır. Bu hedefe uygun şekilde hazırlanmış bir yazının ardından, bölücülük propagandası yaptığı iddia edilerek tüm dergi çalışanları Devlet Güvenlik Mahkemesinde yargılanmıştır. *Bölücülük* ve *feminizm* kavramlarının bir araya gelebilecek kavramlar olmadığını söylemesine rağmen dergi sahibi ve yazı işleri müdürü olan Lalezar Akar'ın on yıl hapsi istenmiştir (*Hürriyet*, 1994). 1994 yılında yaşanan bu olaydan sonra birçok kadın, dergiden çekilmeye başlamıştır.

Bu dönemde feminizm, kendi geleneği olan; yani her şeyi kapsamayan ve böyle teorilerden yola çıkmayan bir hareket olarak tanımlanıyordu. Çeşitli kadın grupları, kişisel deneyimlerinden yola çıkarak gündemi oluşturuyor ve daha çok kişisel ilişkilerle bir arada duruyorlardı. Her bölgenin kendine has problemleri vardı, ama tüm kadınlar için bir ezilmişlik söz konusuydu ve bu onları bir araya getiriyordu. Kampanyalar, bu grupların belli bir konu etrafında bir araya geldikleri geçici yapılardı. Özellikle İstanbul'da yürütülen *Dayağa Karşı Kampanya* çok ses getirmiştir.

[5] Crystal Eastman'ın 1924'te söylediği "Tiranlıkların çoğu koruma adı altında ilerler." (Aktaran: Gourley, 2003: 86) sözünü hatırlamak lazım.

Mor Çatı[6], dayağa karşı kadın dayanışmasının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bu kampanya, sosyalist ya da diğer siyasal kimlikler dışında kalan farklı sınıf ve ideolojilerden kadınları bir araya getirmiştir.

Bundan sonra da Türkiye'de değişik kadın örgütlerinin varlığı ve her birinin farklı işlevi olduğu kabul edilmeye başlanmış, ama örneğin kadına karşı şiddet yürüyüşü olduğunda hepsinden destek gelmesi beklenmiştir. Yani kadınlar, örgütler değil sorunlar etrafında bir araya gelmeye başlamışlardır; sorunlar çözüme ulaştığında birliktelik dağılmıştır. Pek çok kadın bunu bir *örgütsüzleşme* olarak da görmemiştir; kadınların tek başına kurtuluşlarının çözüm olmadığını, bunun bir düzen sorunu olduğunu hep dile getirmişlerdir (Düzkan ve Ahıska, 1994: 145-167).

Feminizmin diğer muhalif hareketlerden üstün olduğunu iddia eden ve bunun nedeninin, öznesinin doğrudan yaşadığı bir şey olduğunu söyleyen radikal feminist Ayşe Düzkan, "Kadın kadından söz ediyor, yani kendinden söz ediyor. Çok doğrudan, dolayımsız bir şey bu" (Düzkan ve Ahıska, 1994: 153) derken, kadın hareketlerinin uzunca bir süre kitlesel, siyasi bir harekete dönüşmemesini de, kadınların kendi dertlerini dile getirirken, bunun komşularının derdi ile olan bağlantı ve benzerliklerini görememelerinden kaynaklandığını söylemiştir. Yani düşünmek, kültür ve tahlil etmenin kadınlardan uzak tutulması, feminizmin gelişmesini de engellemiştir.

Ayşe Düzkan, Meltem Ahıska ile söyleşisinde Türk soluna sitem ederek, aynen Kürt sorununa olduğu gibi kadın mücadelesine de başta karşı olduklarını, ancak bunlar ayrı örgütlenmeye başlayınca kendi içlerine katmaya çalıştıklarını söyler. "Türkiye'nin son on yılına baktığımda, en önemli iki dinamikten biri olduğunu düşünüyorum kadın hareketinin. Bir de Kürt hareketi." (Düzkan ve Ahıska, 1994: 147) der.

Hem sosyalist hem de Marksist feministler, kapitalizm koşulları altındaki sınıfsal baskının kadınlar üzerindeki baskıların temel nedeni olduğuna inanırlar. Marksistler sınıfsal baskıyı sorunun başlıca kaynağı olarak görürken, sosyalist feministler patriarkalin sınıfsal baskıyla eşit derecede önemli olduğuna inanırlar. Ayşe Düzkan da patriarkali kapitalizm ile ilişki içerisinde, yani eklemlenmiş olarak tanımlar ama patriarkalin kapitalizm sürsün diye var olmadığını, hatta yer yer bunların birbiriyle çelişen şeyler olduğunu belirtir. Yani kapitalizm sürsün diye kadınlar evde çalışıyor değil; aksine, ucuz iş gücü olarak kapitalizm onları dışarı çıkmaya zorluyor. Kadınlar erkeğe tabi çalışıyor ama "kapitalizm dünün işi... Patriarkal ise çok eski bir sistem... Kapitalizm, ne işine gelirse onu kullanıyor; bulduğundan hareket eden, bulduğunun üzerine gelişen bir düzen kapitalizm... Zaten dünyadaki bütün üretim biçimleri patriarkali bulmuş... Kapitalizm kadınları evin dışına çıkarıyor... Patriarkal dışında bir geçim alanı sunuyor." (Düzkan ve Ahıska, 1994: 148). Şehirli kadınlara yine aile içinde kalarak farklı bir hayat kurabilme imkânı sağladı ve bu meşru, sözü edilir bir şey oldu.

Bir siyasal parti içerisinde kalarak sosyalist kadın hareketini yürütmeye çalışan en önemli kadın grubu Özgürlük ve Dayanışma Partisi içerisinde sesini duyuranlar olmuştur. ÖDP Merkez Yürütme Kurulu üyesi Filiz Karakuş (*Pazartesi*, 1997: 6-7), ÖDP'nin programını ve mücadele hattını bütün ezme ilişkilerine, haksızlıklara, baskılara, anti demokratik uygulamalara karşı çıkmak üzere oluşturmasından yola çıkarak; öncelikle tüm ezilen kesimlerin, yani kadınların da kendi kurtuluş mücadelelerini ancak kendilerinin verebileceğine inanan bir parti olarak, kendini kadın kurtuluş hareketinin yerine ikame etmeyen, ancak bunların destekçisi olan bir partide yer aldıklarını dile getirir. İkinci olarak da bütün programını, tüzüğünü, eylem hattını, örgütlenmesini, politikasını oluştururken kadınların erkekler tarafından ezildiği gerçeğinden hareket edildiği için bu partide yer aldıklarını söyler.[7]

Ankara'da Kadın Dayanışma Derneğinden başlayarak İnsan Hakları Derneği Kadın Komisyonuna oradan da Sosyalist Feminist Foruma dönüşen kadınlar grubu, son üç yılda sırasıyla *Dünyada ve Türkiye'de Kadın Hareketi, Sosyalist Feminizmin Gündemi, Siyasal*

[6] Mor Çatı'nın oluşumu, Stephanie Riger'in ?1994?, feminist örgütlenmeleri, yatırım aşaması, kolektivite aşaması, resmîleşme aşaması ve yapının örgütlenmesi aşaması adını verdiği dört döneme ayırarak yaptığı incelemeye oldukça denk düşer.

[7] ÖDP içerisindeki kadın hareketi deneyimleri için bk. Üstün ve diğerleri, 2002: 217-237.

İslam ve Kadınlar konularında seminerler düzenlemiştir. İyi bir arşive de sahip olan bu grup ÖDP içerisinde de etkinlik göstermiştir.

Liberal Feminizm

Liberal feminist söylemin önde gelen dergileri *Kadınca* ve *Çağdaş Kadın* olmuştur. Kadınca dergisi 1978'den 1984'e kadar daha çok modernleşme ve Batılılaşma söylemine verdiği ağırlıkla geleneksel Kemalist kimliği ön plana çıkarmıştır. 1984'ten sonra ise liberal feministlerle buluşan ortak söylemlerin artmasıyla -işlenen konularda *özgür* ve *bireyci* bir insan olarak kadın kimliği etrafında yoğunlaşılması nedeniyle *liberal* çerçevede- kendilerini feminist olarak tanımlamaya başlamışlardır (Çaha, 1996: 149).

1980 öncesindeki dönemde Atatürkçü kadınlar kendilerini Kemalizm'in savunucusu olarak görmüşlerdi. Ancak 1980 sonrasında kadın konusuna da ağırlık vermeye başlayarak, kadınların yerel düzeyde karşılaştıkları ekonomik ve sosyal sorunlar, yasalarda kadınların aleyhine olan maddeler ve kadınların ülke yönetiminde yer almasına yönelik alanlarla ilgilenmeye başladılar. Kadınlara seçme ve seçilme hakkının verildiği 5 Aralık gününü *kadın günü* olarak kutlayan Atatürkçü kadınlar, 1986 yılından sonra 8 Mart Dünya Kadınlar Günü kutlamalarına katılmaya başlamışlardır. Bunda en büyük etkenin 1985 yılında Türkiye'nin *Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi*ne imza atmasının ve Nairobi'de, *Üçüncü Dünya Kadınlar Konferansı*nda alınan kararların olduğu göz ardı edilmemelidir. 1990'lardan sonra da Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğünün katılımı ile 8 Mart devlet destekli olarak resmî boyutta kutlanmaya başlanmıştır.

John Stuart Mills liberal kadın hakları söyleminin ana kaynaklarından biridir. ■

Necla Arat gibi kendisini *Kemalist feminist* olarak tanımlayan kadınlardan oluşan grup ve dernekler, Medeni Kanun maddelerini inceleyerek kadınların aleyhine yer alan hükümlerin kanun maddelerinden çıkarılması için çalışmalarda bulunmuş ve bu çalışmalarda en büyük desteği liberal kadın kuruluşlarından ve Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğünden almışlardır. Bu değişiklik önerilerinin bulunduğu raporlar birkaç kez Adalet Bakanlığına iletilmiştir. Liberal feministler -Şirin Tekeli gibi- kadınların kaymakam ve vali olması için başlatılan eylemlere de büyük destek vermişlerdir.

1980'lerde resmî alanların dışında var olan kadın hareketleri, 1990'larda hem uluslararası düzeyde alınan karalara uyma hem de Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı hedef ve politikaları doğrultusunda, kadınların statüsünü yükseltmek üzere 28.10.1990 tarihinde Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığına bağlı olarak Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğünün (KSSGM) kurulmasıyla resmî statüde kurumsallaşmıştır.[8] 24 Haziran 1991'de Başbakanlığa bağlanan bu Genel Müdürlüğe bağlı olarak 49. T.C. hükûmetinde ilk defa *kadın*dan sorumlu bir devlet bakanı görevlendirilmiştir. Bu yeni kurulan oluşum karşısında çeşitli kadın derneklerinden yaklaşık yüz kadın (çoğunlukla sosyalist ve Marksist olanlar) TBMM'de bu Genel Müdürlüğün kuruluşunu protesto etmişlerdir. Kuruluş tarihinden sonra da çoğu zaman bu oluşum çok eklektik veya içi boş olmakla suçlanmıştır. 1994'te, 8 Mart'ı Barış Çağrısı ve Kampanyası'nın ilk günü olarak kutlamak isteyen gönüllü kadın kuruluşlarının aksine, KSSGM'nin aynı gün kadınların el emeklerini sergileyebilecekleri bir pazar yeri açmayı istemesi de çeşitli tepkilerle karşılanmıştır.

Her ne kadar *kadın*dan sorumlu bir devlet bakanının kanatları altında işleyen KSSGM'nin, kadının statüsünü artırmak için yaptığı çalışmalar sorgulansa da zaman içerisinde -en azından- kadınlara ilişkin istatisti-

8 Genel Müdürlüğün kurulma aşamalarını 1987'den başlayarak detaylı bir şekilde görebilmek için bk Acuner, 2002: 125-158.

ki verilerin toplanması, toplumsal cinsiyet kalıp yargılarının ve bunların yol açtığı mağduriyetlerin görünür kılınması, kadına ilişkin araştırma projelerinin maddi açıdan desteklenmesi gibi beklenti ve taleplerin oluşmasıyla genel müdürlük dışındaki dernek ve gruplarla bir yakınlaşma da olmuştur.

Sorun, KSSGM içerisinde *kadın sorunu* olarak ortaya konmuş ve bir kalkınmışlık ve gelişmişlik sorunu olarak kadının statüsünü artırmak gerekliliği vurgulanmaya başlanmıştır. 438. maddenin kaldırılmasında olduğu gibi, çeşitli gönüllü kadın kuruluşları ile ortak eylemler düzenlenmiş ya da dışarıdan bu eylemlere destek verilmiştir. Destek veren dernek ve kuruluşların da yardımı ile yürütülen çalışma ve eylemler sonunda Medeni Kanun'un, kadının çalışmasını kocanın iznine bağlayan 159. maddesi Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiş, bugüne kadar yasalarda aksine hiçbir hüküm olmamasına karşın, gelenekler ve teamül nedeni ile mülki idarelerde görev alamayan kadınlar için bu kısıtlamanın kaldırılmasında ortak hareket edilmiştir. 1991 yılında en üst mülki idare amirliği olan valiliğe ilk defa bir kadın atanmıştır. 1992 yılında ise, açılan kaymakamlık sınavında başarılı olan üç kadın, kaymakam adayı olarak göreve başlamışlardır.

Kadının statüsünü yükseltmek ve sorunlarına çözümler üretmek amacıyla üniversite ve yerel yönetimlerde de kadına yönelik birimlerin kurulmasının yaygınlaşması, bu alanda çok önemli bir gelişmedir. Açılan çeşitli merkezler ve üniversitelerde kurulan birimler, egemen siyasal yapı içerisinde sisteme yönelik hiçbir eleştiri getirmemelerinden ötürü, liberal feminizm için iyi örneklerdir. Bu birimlerin veri toplamak, yüksek lisans programları, seminerler ve paneller düzenlemenin dışındaki amaçlarından bazılarını şöyle örnekleyebiliriz. 1990 yılında kurulan *İstanbul Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi*nin hedefleri: Kadınların eğitim, sağlık, hukuk, siyaset ve iş yaşamındaki sorunlarına ilişkin araştırmalar yapmak, desteklemek ve bu araştırmalarda eş güdümü sağlamak; toplumun kurumlarından ve uygulamalarından kaynaklanan cinsiyetçi ayrımcılığı ortadan kaldırmak olarak belirlenmiştir. Aynı yıl kurulan *Marmara Üniversitesi Kadın İş Gücü İstihdamı Araştırma ve Uygulama Merkezi*nin ana

KA•DER KADIN ADAYLARI DESTEKLEME VE EĞİTME DERNEĞİ

Kadınlar siyasette eşitlik için örgütlü bir hâle KA-DER'in kuruluşuyla (4 Mart 1997) gelmiştir. ■

amacı; Türkiye'de kadın iş gücünün istihdamı ile ilgilenmek, çalışan kadınların karşılaştıkları problemleri araştırmak ve incelemek, kamuoyunu bu konuda bilinçlendirmek şeklinde açıklanmıştır. Bu doğrultuda çalışma imkânları vasıtası ile kadınların gelişimini ve ulusal düzeyde kalkınma sürecine kadınların entegrasyonunu sağlamak; ulusal ve uluslararası düzeyde çalışan kadının problemlerini araştırmak ve mukayeseli çalışmalar sunmak hedefler arasında gösterilmiştir. Kadını sadece kamusal alana dâhil etmekle sınırlı kalabilecek bir liberal feminizm anlayışı ile ev kadınlarına (potansiyel kadın iş gücüne) yönelik programlar uygulayarak onları ekonomik hayata kanalize edebilmek (girişimci kadın yetiştirme programı, eğitimli ev kadınlarını okuma yazma kurs öğretmeni olarak yetiştirme programı); ev kadınlarını ve çalışan kadını politik hayata özendirme ve hazırlama programları; çalışan kadını sendikalarda yönetici kadrolarda yer almaya özendirme ve hazırlama programları da bu hedefler arasında yer almıştır. Ancak 1999'a varıldığında bu birimlerde çalışan kişilerin ideolojik yaklaşımlarına bağlı olarak program ve uygulamalarında bir dönüşüm ve değişimin yaşandığını da belirtmek gerekir. 1993'te Ankara Üniversitesi Rektörlüğüne bağlı olarak kurulan *Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi (KASAUM)* ise Atatürk ilke ve devrimleri ile hazırlanmış hakları ve kadınların çağdaş toplum bireyi olmasını temel alarak, kadın sorunları konusunda ulusal ve uluslararası düzeyde kurslar, seminerler, konferanslar, sempozyumlar düzenlemeyi, araştırma ve incelemelerde bulunmayı hedef olarak belirlemiştir.

KASAUM 6-8 Aralık 1993'te KSSGM ile birlikte kadın grupları, dernekler, vakıflar, siyasi partiler, sendikalar, sanatçı ve akademisyen kadınlardan oluşan 300 kişilik bir katılımın olduğu "Kadının Kimliği Kongresi"ni gerçekleştirdi. Oluşturulan çalışma gruplarında kadın emeğinin biçimleri; siyasette kadın kimlikleri; kadın bedeninin tanımlanması; kadın imgesinin üretimi ve dolaşımı; sanatın içinden kadın ve kadın ör-

gütlenme biçimleri tartışıldı. Sendikalardan gelen kadınlar Sendikalar Kanunu'nun, derneklerden gelen kadınlar Dernekler Kanunu'nun, vakıflardan gelen kadınlar Vakıflar Kanunu'nun, siyasi partilerden gelen kadınlar Siyasi Partiler Kanunu'nun örgütlenme özgürlüğünü sınırlayıcı hükümler içerdiğini, bu nedenle demokratik bir biçimde yeniden düzenlenmesi gerektiğini tespit ettiler. Kadınlar, her ilde iletişim noktaları ve ortak bir iletişim bürosu kurulmasına; Diyarbakır ve çevresine tüm kurum ve kuruluş katılımcıları ile gidilmesine; 1994'ün Barış yılı ilan edilmesine; "Türk Kürt Kadını Kardeştir Savaşa Hayır" sloganıyla kampanya başlatılmasına kurulda oy birliği ile karar verdiler.

KSSGM, 22-23 Kasım 1993'te ilişkileri güçlendirmek ve Kadın Danışma Kurulunu oluşturmak amacıyla Gönüllü Kadın Kuruluşlarının örgüt temsilcilerini bir kongreye çağırarak kadın örgütlerinin nasıl örgütlenmesi gerektiği konusunda bilgi verdi. Ancak önerilen yapılanma hiyerarşik (başkan, başkan yardımcısı, yönetim kurulu, denetleme kurulu, vb.) bir düzenleme içerdiğinden birçok kadın grubu buna karşı çıktı. Çünkü kadınlar üst üste değil yan yana otururak sorunları çözmek istiyorlardı. Ayrıca, daha başından bir temsilci seçerek kongreye katılmayı reddeden kadınlar "Biz bir işe temsilci seçmeyiz, kaç gönüllüsü varsa o işi o kadar kişi yürütür." diyerek tepkilerini dile getirmişlerdi.

Ankara Alman Kültür Merkezi ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi iş birliği ile 22-24 Eylül 1994'te *Akademik Yaşamda Kadın: Türk ve Alman Üniversitelerinde Kadın Kariyerlerinin Karşılaştırılması* konulu sempozyumda, nitelikli mesleklerde kadınların marjinalleşme nedenleri ve Türkiye'de üniversitedeki kadın akademisyen oranının yüksek oluşunun nedenlerinin tartışıldığı sempozyumda, Türkiye'de ve Almanya'da kadın hareketine katkılarda bulunan birçok akademisyen bir araya gelerek bilgi alışverişinde bulunma imkânı yakalamıştır.[9]

Kadın Dernekleri Federasyonu (KA-DE-FE) faaliyetlerini Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü ile sıkı bir iş birliği içerisinde devam ettirmiştir. Resmî kurum ve makamlarla oldukça yakın ilişkiler içerisinde olan KA-DE-FE, 10 Ocak'ta DPT ile yaptığı çalışmalar sonunda Cumhurbaşkanı ile Danimarka'ya gidecek teknik heyete davet edilmiş; Devlet Opera ve Bale sanatçıları ve TRT spikerlerinin konuk olduğu bir *Hoşgörü Yılı* yemeği düzenlemiştir. Sık sık Devlet Bakanı, MEB ve Diyanet İşleri Başkanlığına çeşitli ziyaretler düzenlemişlerdir. 5 Ocak 1995'te yapılan bir toplantı ile özellikle güncel olayları yakalayıp vaktinde tepki oluşturmak ve toplu programlar yapmak amacıyla dernekler arası bir koordinasyon grubu oluşturmuşlar ve hemen ardından 9 Ocak'ta Kadın Dayanışma Vakfının Kadın Sığınma Evinin kapatılması nedeniyle yaptığı basın toplantısına destek vermişlerdir.

Ankara Büyükşehir Belediyesi ile merkezi ABD'de bulunan CEDPA adlı kuruluşun iş birliği sonucu 1991'de Mamak-Boğaziçi mahallesinde "Önder Kadın" projesi başlatılmıştır. *Önder kadınlar* aldıkları eğitimden sonra, semtlerdeki aileleri tarayarak nüfus planlaması konusunda poliklinik destekli bir nüfus planlaması, beslenme, ekonomik bağımsızlığın gerekliliği konularındaki programı uygulamaya başlamışlardır. Bu kadın projesi kapsamında kadınların ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel yaşama etkin bir biçimde katılmalarını sağlamak için Ankara Büyükşehir Belediyesi 1993'te *Kadın Merkezi*ni açma projesi başlattı. Merkez şu bileşenlerden oluşacaktı: Kadın Kültür Evi, Kadın Danışma Servisi, Kadının Emeğini Değerlendirme Merkezi, Basın Yayın ve Tanıtım Birimi, Kadın Kütüphanesi ve Dokümantasyon Merkezi, Kadın Semtevleri.

1990 Nisan ayında Türkiye'de ilk kez bir *Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi,* aynı adı taşıyan vakıfla birlikte kurulmuş oldu.[10] Bu merkez, kadın konusu ile ilgili her türlü araştırma malzemelerinin, yayınların, istatistiki verilerin, yasa metinlerinin, gazete kupürlerinin, kadınları ilgilendiren tüm sorunlarla ilgili kitap ve belgelerin (fotoğraf, mektup, anı, günce, kadın derneklerinin tüzükleri ve yayınları, seminer, panel, konferans metinleri, kadın dergileri) topluca bir yerde bulunmasını sağlamayı amaçlamıştır. Ayrıca, Osmanlı döneminden başlayarak kadınların ya-

[9] Detaylı bilgi için bk. *Akademik Yaşamda Kadın*, 1996.

[10] Kütüphanenin kuruluş öyküsü ve amaçları için ayrıca bk. Davaz Mardin, 2002: 183-204.

yınlarını bir araya getirmek, Osmanlıca yazılmış kadın yazılarını gün ışığına çıkaracak çalışmalar yapmak da merkezin amaçları içerisindedir.

1992 sonbaharında Türkiye'de kadın girişimciliği konusu ciddi olarak tartışılmaya başlandı. İlk önce ekim ayında İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi *Kadınların Ekonomik Bağımsızlığı için Geleneksel Olmayan İş Kollarının Desteklenmesi* konulu bir sempozyum düzenledi. Bu sempozyumu kasım ayında Türk Esnaf ve Sanatkârlar Konfederasyonu ile Fredrich Naumann Vakfının Antalya'da düzenlediği *Türkiye'de Kadın Girişimciliği"* semineri izledi. Bu seminerde kredilerin kullanımı; kota ayrımı; vergi teşvik mevzuatı konularında öneriler tartışıldı. Semineri izleyen günlerde TES Konfederasyonu bünyesinde bir kadın girişimciliği bölümü kuruldu (1992). 5 Aralık'ta Çankaya Soroptimistler Kulübü küçük iş yeri sahibi kadınların tanıklıklarının olduğu bir panel düzenledi. 29 Ocak 1993 Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle Resmî Gazete'de teşvik kararnamesi kapsamında kadın girişimciliği yer aldı.

1993 yılında KSSGM tarafından, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı ile Türk hükûmeti arasında *Kadının Kalkınma Sürecine Katılımı Ülke Programı* başlığı altında oluşturulan *Kadın İstihdamının Geliştirilmesi* projesi yürütülmeye başlandı. Bu projenin ana amacı: Ülke çapında kadın istihdamının artırılması, geleneksel olmayan sektörlerde de kadın istihdamını sağlamaya yönelik eylem planlarının oluşturulması ve kadınların sorunlarına ilişkin olarak politika değişikliklerine önderlik edecek araştırmaların yapılmasıydı.

Türkiye'de ilk kez 1996'da kâr amaçlamayan ve gelirinin tümünü kadınlar için kullanmayı vaat eden bir şirket kuruldu. Kadın hareketinin bugüne kadar yarattığı birikimi daha fazla kadınla paylaşmanın yanı sıra, yeni birikim ve deneyimleri oluşturmanın yollarını ararken ortaya çıkan fikirle doğan *Uçan Süpürge*'nin amacı, kadın sorununa ve kadın hareketine duyarlı kadınları buluşturmak, aralarında bağ kurarak bilgi ve deneyim aktarımlarını kolaylaştırmak, onların kadın sorununun çözümüne yönelik çeşitli çabalarını desteklemek ve kadınların kendilerini güçlendirmelerine yardımcı olmak olarak tanımlanmıştır (Kardam ve Ecevit, 2002: 87-108). Ancak şirket olarak yapılanmış olmasından dolayı hem projelerine finans sağlamada hem de kendi bünyesinde iş bölümü sağlamada zaman zaman çeşitli güçlüklerle karşılaşmasına rağmen, 1998 yılından itibaren düzenli şekilde, her üç ayda bir *Uçan Haber*'in çıkmasını sağlamışlardır. Bu dergi, kendisine ulaşan ya da dergiye haber gönderen tüm kadın kuruluşları hakkındaki gelişmeleri, toplantı ve panelleri, protesto ve eylemleri tüm kadınlara duyurmayı hedef edinmiştir. Toplumsal cinsiyete duyarlı bir bilincin yapılandırılması ve sosyal bütünleşmeye katkıda bulunmak amacıyla, ilki 1998'de olmak üzere, Ankara'da *Uluslararası Kadın Filmleri Festivali* düzenlemeye başlamıştır. Bu, Türkiye'de düzenlenen tek kadın filmleri festivalidir. *Kedi Dili* ve *Uçan Süpürge* isimli iki radyo programı ve *Masalın Eksik Yüzü* isimli on üç bölümlük bir televizyon programı da aynı amaçla hazırlanmıştır.

Kadınlar siyasette eşitlik için örgütlü bir hâle 1997'de gelmişlerdir. Belirtilen ilkelere uyan kadınların seçimle gelinen siyasal görevlerle kamu görevlerindeki sayısını ve oranını artırmak, kadın seçmenlerin eşit temsil hakkından yararlanması ve demokrasinin güçlendirilmesi için çalışmayı amaçlayan Kadın Adayları Destekleme ve Eğitme Derneği (KA-DER) 4 Mart 1997'de kurulmuştur. KA-DER şirket olarak kurulan ikinci kadın kuruluşu olmuştur. 6 Nisan 1997'de İstanbul, 4 Mayıs'ta Ankara, 9 Mayıs'ta Mersin ve 17 Mayıs'ta İzmir'de yaptıkları toplantılarla kurulduklarını basın yoluyla duyurmuşlardır. KA-DER'in amacına ulaşması için Kadından Sorumlu Devlet Bakanlığı, buna bağlı Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü ile üniversitelerin Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezleri başta olmak üzere kamu kuruluşları ve kadın haklarını ilerletme amacı taşıyan her türlü dernek ve vakıfla iş birliği yapılacağını da dernek tüzükleri içerisine almışlardır.[11] Başka ülkelerde benzeri çalışmalar yapan dernek ve vakıflarla da temaslarda olacaklarını dile getirmişlerdir. KA-DER, desteğiyle seçilmiş kadın temsilcilere imzalatmak üzere bir de sözleşme örneği hazırlayarak, seçi-

[11] KA-DER (1997) Kadın Adayları Destekleme ve Eğitme Derneği Tüzüğü: Madde 3/e.

İslamcı kadınların en büyük sorunlarından biri örtü/türban meselesi olmuştur. İslamcı kadınların kamusal alana çıkmaları ancak başlarını örtmekle mümkün olacakken, bunun Türkiye'deki yasalarla ve karşı tavırlarla engellenmesini kadınlara yapılan büyük haksızlık olarak görmüşlerdir. ■

len adayların ilkelere uymasını[12] garanti altına almaya çalışmıştır.

Liberal feminizm, siyasal sistemden de güç alarak sesini zaman zaman daha kuvvetli duyurabilmiştir. Örneğin, 1983-89 döneminde adından sık sık *papatyalar* olarak söz ettiren, başta Semra Özal ve çok sayıda bakan, milletvekili ve üst düzey bürokrat eşlerinin siyasi ağırlığını kullanarak kadın konusuna eğilen "Türk Kadınını Güçlendirme Vakfı" Türk kadınını, eşitlikçi, liberal bir yaklaşımla erkek seviyesine çıkarmayı amaçlamıştır. Daha çok Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde doğum kontrol yöntemleri ve sağlık konusuna ağırlık verilmiştir. Güçlü siyasal ve bürokratik bağlarını kullanarak bir anlamda ANAP hükûmetinin bir kolu gibi çalışmıştır. Zaten ANAP hükûmeti sırasında kadın konusuna ağırlık verilmesinin bir sonucu olarak Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü de onların iktidar döneminde kurulmuştur.

[12] KA-DER'in destekleyeceği kadın adayların şu ilkelere uyması şart koşulmuştur: a. Kadınlık durumunun bilincinde, bunu sahiplenen, dillendiren, kadınlara özgü sorunlar konusunda duyarlı davranan, kadın dayanışmasına önem veren; b. Başta Medeni Kanun Reformu olmak üzere kadınlara yönelik her türlü ayrımcılığı ve şiddeti sonlandıracak adımları atmaya kararlı, yenilikçi, toplumu ileriye götürecek projeleri olan; c. Laik cumhuriyetin insan haklarına saygılı, eksiksiz bir demokrasi ve hukuk devleti olması ve sivil toplumun güçlendirilmesi için çalışan; d. Her türlü fanatizme, yobazlığa, ırkçılığa, toplumsal kirliliğe, şiddete ve savaşa karşı çıkan, çevreyi koruma bilincine sahip; e. Siyasete kişisel çıkarı için değil, kadınların ve halkın gerçek temsilcisi olmak amacıyla giren; f. Dürüstlüğü, ilkeliliği ve cesareti, birleştirici yumuşak bir üslupla birleştiren birer yurttaş olmaları (KADER- Kadın Adayları Destekleme ve Eğitme Derneği Tüzüğü (1997): Madde 2).

İslamcı/Müslüman Feminizm

İslami kesim, kadın hareketlerini tamamen Batı kaynaklı görmüştür. Batı dünyasında, Hristiyanlıkta ve Yahudilikte kadının cinsel özelliklerinden ötürü suçlanmış ve toplum dışı bırakılmış olmasından yola çıkarak, orada kadın hareketlerinin başlaması için haklı nedenler bulunduğunu söylemişlerdir ve bütün ilahî dinlerin aynı kefeye konmasını feminist hareketlerin yanılgısı olarak görmüşlerdir (Aktaş, 1991; 251-259). Bu yaklaşımların etkisiyle İslamcı feministlerin sesi uzun süre duyulmamıştır. 12 Aralık 1990'da İstanbul Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından düzenlenen *1980'lerde Kadın Hareketi ve Devlet* konulu konferansta Dilek Döltaş'ın da vurguladığı gibi, Türkiye'deki feminist hareketin 1980 sonrası hızlı ivme kazanmasının nedeni olarak, İslami kökten dinciliğin tabana yayılmasına karşı bir mevzi tutma hareketi şeklinde görülmesi (*Cumhuriyet*, 1992) de, İslamcı feministleri dışarıda tutmuş olabilir. Ayrıca, 1980'lerde Türkiye'de gelişen feminist hareketler içerisinde bulunan kişiler de İslam konusunda pek bilgi sahibi değildi, bu nedenle dine dayalı eleştirilerin cevaplanması ya da tartışılması (Alankuş-Kural, 1997: 5-42) pek söz konusu olmamıştı.

90'lı yıllarda İslamcı kadın söyleminin, İslami kadın kimliğinin düşünsel platformda sorgulanmasını ve İslam fıtratına uygun olarak kadına biçilen kimliğin yeniden kuşanılmasını amaçlayan bir düşünce dergisi olan *Kadın Kimliği* ve *Kadınların kaleminden kadın erkek herkes için* logosuyla yayınlanan *Mektup* dergisinin özellikle politik İslam'ın kadın hareketine etkilerini görebilmek amacıyla analizlerini yapan Alankuş-Kural (1997: 5-42) bu çalışmada İslamcı kesimlerin kadın konusundaki gündem konularının şunlar olduğunu belirlemiştir: Batı dünyasında kadın ve cinsellik

anlayışları, kadının kapitalist sistem içerisinde metalaşması ve kadın cinselliğinin sömürüsü, İslam'da (Kur'an, hadisler ve sünnete göre) kadın, Peygamber'in aile hayatı ve eşleri, Asr-ı Saadette kadın, İslam'da kadının seçme seçilme hakları, kadının aile yaşamında ve toplumsal yaşamda görevleri, örtünmenin biçim ve koşulları. Bu çalışmada İslamcı kadınlar için en büyük karşıtlığı *Batılı kadın*ın oluşturduğu görülmüştür. Batılı bir özne olarak kadınların *özgürlük*ten anladıklarının, cinsel özgürlük, aileyi ret, erkeksiz bir toplum, gönüllü metalaşma olduğu sanısında olmalarıdır. Her ne kadar Batılı kadın hareketlerinin tümünü aynı kategoride toplamış olsalar da, Türkiye'ye ilişkin yaptıkları konuşmalarda en azından isim olarak farklı kadın hareketlerine *(Kemalistler, Mor Çatı Kadınları* gibi) değinmişlerdir. Diğer taraftan *ötekilere* dair vurgular, Kemalist ve feminist kadınlar üzerine toplanmıştır (Alankuş-Kural, 1997: 20-22).

İslamcı kadınlar ile Müslüman feminist kadınlar arasında bir çekişme vardır. İslamcı kadın yazarlar, kadın haklarından söz etmeye başladıklarında feministlikle suçlanmalarından şikâyetçi olsalar da, bazen kendileri de kadın haklarına ilişkin tüm söylemleri *feminist* görerek reddetmişlerdir. Mualla Gülnaz (1996: 49-52'dan aktaran Alankuş-Kural, 1997: 20), İslamcı kadın yazarların "feministlik suçlamasından korkup, sürekli olarak kendilerini bu söylemden ayrımlaştırma çabasına giren, bunu yaparken de tam da karşı çıkmak istediğinin kucağında cılız bir tepkiye dönüşen" Müslüman kadın söylemini eleştirerek, diğer düşünce iklimleri gibi feminizmin birikiminden de yararlanılmasında bir sakınca olmadığını dile getirmiştir. İslamcı kadınların bir kısmı, kamusal alanın karşılaşmaları içerisinde kazandıkları deneyimler, edindikleri özgüvenle artık konuşmaya başlayıp "Müslüman kadının" "Müslüman erkek" karşısındaki haklarını dillendirmeye ya da başka bir ifadeyle kendi küçük harfli başkaldırılarını gerçekleştirmeye başladıklarında, kullanabilecekleri kendilerine ait bir söylem ve eylem pratikleri yoktu. "Deneyimlerinden yararlanabilecekleri bir tek söylem/eylem pratiği, kadınlık durumlarını feminist tarihin dünyadaki birikimiyle kendilerinden daha önce sorunsallaştırmış olan Türkiyeli feministlerinkiydi. Dolayısıyla, Türkiye'deki bu ikinci dalga feminizmin, özel alan sorunlarını kamusal alana taşırken, cinsel özgürlükten söz etmesi, kadın erkek cinsiyet rollerini tartışmaya açması, 'dayağa hayır' kampanyası değil belki ama yürüttüğü 'mor iğne', 'bedenim benimdir' kampanyaları ve bunların üniversiteli genç 'Müslüman kadınlar' arasında da yankı bulması en çok geleneksel (kadın/erkek) İslamcı kesimleri rahatsız etti." (Gülnaz, 1996: 50).

1987'de bazı İslamcı kadınlar kendilerine atfedilen *hanım* sözcüğünü terk edip biz, "Kadınların var olan toplumsal durum ve yapı içerisindeki konumlarından rahatsız olan, bunu ortadan kaldırmak için mücadele eden bir grup Müslüman kadınız." diyerek kadın hareketine girmişlerdir (*Zaman,* 1987'den aktaran İlyasoğlu, 1994: 30) Diğer feminist çevrelerce *türbanlı feministler* (*Nokta*, 1987) olarak anılan bu kadınlar, aynı yıl *Zaman* gazetesi içerisinde kadın sorunu ile ilgili yazılar yazmışlardır. Bu kadınlar, feminizmin hem dünyadaki hem de Türkiye'deki teorik birikiminden faydalandıklarını açıkça dile getiriyorlardı. Onların da desteklediği görüş şuydu: "Nereye ve hangi tarih parçasına giderseniz gidin, erkek egemen ideoloji, cinsiyetçilik ve kadının baskı altında tutulması gibi ortak temalara rastlamak mümkündür."(İlyasoğlu, 1994: 30-33).

İslamcı yazar Hülya Aktaş, "toplumumuzda asırlardır etkisini sürdüren Ehl-i Sünnet geleneğinin, ilim sahasında ataerkil aile tipinin de etkisiyle erkeğe her zaman daha fazla şans" (Aktaş, 1995: 51'den aktaran Alankuş-Kural, 1997: 36-37) tanımasını ve fıkhi hükümlerin her zaman erkek bakış açısıyla verilmesini en önemli kadın sorunu olarak görmüştür. Bunun zamanla erkeği daha fazla ön plana çıkardığını ve kadını metalaştırdığını ileri sürmektedir. Böylece erkekler toplumsal statü kazanırken, kadınlar eve mahkûm olmuştur. Bu durumun sorgulanmasını isteyen İslamcı kesim, Kur'an'ın yeniden yorumlanarak revizyondan geçmesi gerektiğini belirtti. Müslüman kadınların kamusal ve özellikle siyasal alana katılımını sağlamak için İslam dinini erkek bakış açısından kurtarmaya çalışıyor olmaları en önemli çabalarından olmuştur.

İslamcı kesim için cinsel özgürlüğün savunmasını yapmak en kötü şeyler arasındaydı. Öyle ki, Kumkapı cinayetinin ardından "Erdemli ve ahlaklı hiçbir kadının başına böyle hadiseler gelmez. Dürüst bir kadına sokakta kimse laf atmaz… 17 yaşındaki bir kızı

hayat kadınlarının ve dansözlerin oynadığı meyhanelere götürenleri" savunmayacaklarını söyleyerek, "Kumkapı da, sokaklar da, geceler de feministlerin olsun; bize Allah'ın müsaade ettiği mekânlar yeter." dediler (*Kadın Kimliği*, 1995: 6). Ama Fadime Şahin'in *Şeyh* Müslüm Gündüz ile basılması skandalında tutunabilecekleri tek dal, Fadime'nin *şeyh*in nikâhlı karısı olduğu ve mahrem sayılamayacağı yolundaki iddialardı.

Bu skandaldan sonra harekete geçen Başkent Kadın Platformu, 1 Şubat 1997'de *Dini Söylemlerde Kadın Olma Sorunu* adlı bir panel düzenleyerek İslam adına pasifleştirilmeye karşı çıktı. Panelde konuşan Öznur Çiftçi, skandalları kastederek "Kadını cinsel yönden suiistimal ediyorsunuz. Sonra da ürettiğiniz bu manzaradan rahatsız oluyorsunuz. Biz de kadınlar olarak sıkıntıya düşüyoruz." sözleriyle İslamcı kesimi eleştirmiştir. Her ne kadar ailenin korunması üzerinde yoğun vurgular yapılsa da kadının sadece beş vakit namaz kılan, eşini razı eden, iyi bir eş, iyi bir anne gibi ikincil tanımlamalara maruz kalmasına karşı çıkılan panelde Hidayet Tuksal, Peygamber'in eşleri arasında ticaret yapan ve savaşa katılan kadınların da bulunduğunu hatırlatarak "Hz. Peygamber döneminde kadınlar şimdiki gibi bir pasif çekingenlik içinde değillerdi. Şimdi bizden önümüze bakmamız, az konuşmamız, hafif sesle konuşmamız ve itiraz etmememiz bekleniyor." diyerek günümüzde kadınlara "erkeğin yedek parçası" gözüyle bakılmasına karşı çıkmıştır. İslamcı feministler ile İslamcı kadınlar arasında bu görüş üzerinde ayrılıklar vardır. Kamusal alanda çalıştığı hâlde aksini savunan kadınlara da rastlamak mümkündür. Örneğin, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Tanıtım ve Halkla İlişkiler Uzmanı Tuba Çalkılıç, kadının bugün direkt ya da indirekt olarak zaten siyaseti etkilediğini, evinde otururken ev sohbetlerinde siyaseti tartışan kadının zaten siyasetin içinde olduğunu, mecliste % 5'lik temsil üzerinde durulmasını anlamsız bulduğunu vurgulayarak, "uç noktalardaki tartışmalarla vakit geçirmek yerine ortak paydalarda buluşup iş yapabilmeyi" önerir (*Kadın Kimliği*, 1995: 16). Refah Partisi Hanımlar Komisyonu Başkanı Mine Akgöz'e göre de siyasetçinin kadın veya erkek olması önemli değildir. Her şeyden önce insan unsuru ön plandadır. Türkiye'nin meselelerine kim daha iyi çözüm buluyorsa onun iyi olduğunu vurgulayarak kadınların şunu düşünmelerini istemektedir: "Bir hanım, meclis kürsüsüne tesettürle çıkıp da bir yemin verme esnasında acaba rahat olabilecek mi?" (*Kadın Kimliği*, 1995: 15).

İslamcı kadınların en büyük sorunlarından biri örtü/türban meselesi olmuştur. İslamcı kadınların kamusal alana çıkmaları ancak başlarını örtmekle mümkün olacakken, bunun Türkiye'deki yasalarla ve karşı tavırlarla engellenmesini kadınlara yapılan büyük haksızlık olarak görmüşlerdir. Ancak, kadınlara biçilen meslek grupları sadece "İslami prensiplere uymak kaydıyla doktor, hemşire, ebe, öğretmen, şair, edip, yazar, hatip gibi fıtratına uygun meslekler" (Alankuş-Kural, 1997: 33) olmalı demişlerdir. Bu söylemle, kamusal alanın kadınlar için nasıl da daraltıldığını görmemişlerdir. Örtü ya da türbanla ilgili diğer feminist çevrelerden gelen eleştiriler karşısında İslamcı feministler şu noktayı vurgulamıştır: "Moda gibi kapitalist tüketim normlarının yarattığı bir olguya duyduğunuz derin bağlılık, geleneksel dişi kimliğini sürdüren giyim kuşamınız ne kadar sizin sorununuzsa, baş örtüsünün bizi cinselliğimize ve doğurganlığa hapsedip etmediği de o kadar bizim sorunumuz." Kendisini Müslüman feminist olarak tanımlayanlar arasında İslam'da kadının örtünme emri ile meta durumuna düşmekten korunduğunu söyleyenlerin (Aktaş, 1991: 251-259) yanı sıra, Kur'an'ın örtünmenin baş örtmek anlamına gelen bir ibare içermediğini, bunun geleneksel bir uygulama olduğunu dile getirenler de (Konca Kuriş gibi) olmuştur.

İslamcı kesim, "İşlerini kadına havale eden millet asla felah bulamaz." gibi hadisleri kullanarak devlet başkanı, başbakan/bakan, milletvekili, vali ve kaymakam gibi siyasi mevkilerde kadınların bulunamayacağını, ancak seçme hakkını kullanabileceklerini iddia ederek kadınların siyasetteki yerini belirlemiştir (Alankuş-Kural, 1997: 33). Sevda Alankuş-Kural (1997: 33-34)'ın yaptığı incelemeler, bazı yazarların "Erkekler kadınların haklarını niçin gasp etsinler ki? Kadınlar bu erkeklerin annesi, hanımı, kızı, kardeşi değil midir? Erkekler bunların mutluluğunu istemez mi?" Ya da "Mümin kardeşim dediğim beyefendiler benim menfaatimi gözetmiyorlar da ben kendi cinsimden birini meclise gönderme ihtiyacı duyuyorsam vay hâlimize! Bu ancak cinsler arası çatışmanın kö-

rüklenmesine katkıda bulunur." mantığı ile hareket ettiklerini ortaya koyar.

1987'den itibaren çoğunluğunu üniversiteli öğrencilerin oluşturduğu kadın grupları, baş örtüsü ve tesettüre yönelik baskıları protesto etmek için çeşitli eylemler başlatmış ve bu eylemler 90'ların sonlarına kadar yoğunlaşarak devam etmiştir. 1993 Kasım ayında *İzlenim* dergisinde "Neden başörtülü milletvekili yok?" diye sorulmuş ve "Başörtülü kadınlar meclise!" diye çağrı yapılmıştı. Başörtülü üniversiteli kızlar, "Biz de feminist sayılırız." diyerek seslerini yükseltip, "Biz her istediğimizi yapabilmek istiyoruz. İstediklerimiz de İslami açıdan bir kadının istedikleri. Yapmak istiyoruz, kısıtlanıyoruz ondan sonra feminist oluyoruz." diyerek sitem etmekteydiler (*Milliyet Aktüalite*, 1987). Bu dönemden sonra, *türban* ve *feminizm* sözcükleri bir araya getirilerek iki ayrı dünya kadını için bir sentez oluşturulmaya başlanmıştı (*Nokta*, 1987). 1999 genel seçimlerinde meclise girmeye hak kazanan iki başörtülü milletvekili (Biri yemin törenine gelirken başörtüsünü açmıştır.) kadından savunma istendiğinde, savunmalarını İslam ve feminizm üzerine kurmuşlardır.

İslam'ın kadınlara sunduğu imkânlar bu dönemde daha çok tartışılmaya başlanmıştır. Kendisini önce Müslüman sonra feminist olarak tanımlayan Konca Kuriş, 14 Kasım 1997'de StarTV'de İslamcı kadın söylemlerine karşı çıkarak, kadınların İslam içerisindeki yerlerini ve haklarını doğru aramalarını, hadislerin değil Kur'an'ın esas alınması gerektiğini söylemiştir. Kadınların cuma namazı ve cenaze namazı kılmamalarına ilişkin Kur'an'da herhangi bir ayet bulunmadığından yola çıkarak, İslami eğilimli bir gazete sahibinin cenaze namazında kadınları örgütleyerek namaz kılmalarını sağlamış; bunun üzerine İslamcı yazar Ekmel Ali Okur da Müslüman feministleri destekleyerek, kadın erkek camide birlikte namaz kılmak istediğini ve kendi cenaze namazını da bir kadın imamın kıldırmasında sakınca görmediğini belirtmiştir (*Yeniyüzyıl*, 1997: 6). 1998 Ocak ayında Diyanet İşleri Başkanlığının "Kadınlar bayram ve cuma namazı kılabilir." açıklamasıyla bir grup kadın cuma namazına katılmıştır (*Sabah*, 1998). Fakat bu açıklamalara ve uygulamalara karşın birçok yerde cuma namazına katılmak için gelen kadınlar camiye alınmamış ve cenaze namazlarına katılmaları engellenmiştir (*Posta*, 1998). Kuriş, ayrıca örtünmenin de zorunlu olmadığını dile getirmiş, ezan ve ibadetin Türkçe yapılmasını istediğini belirtmiştir. Ancak, İslam'da reform isteyen Kuriş, 26 Temmuz 1998 tarihinde evinin önünden silahlı üç kişi tarafından kaçırılmıştır. Bunun üzerine ilki 3 Ağustos 1998 tarihinde Bağımsız Kadın Platformu tarafından düzenlen ve yaklaşık 50 kadının Taksim Meydanı'nda toplanarak "Hemen şimdi Konca Kuriş'i sağ istiyoruz." yazılı dövizlerle yaptığı yürüyüş, farklı feminist gruplar tarafından farklı şehirlerde tekrarlanmıştır.[13] Bu olay farklı feminist grupları bir araya getirmiştir.

Genel Bir Değerlendirme

80'lerde ve 90'larda pek fark edilmese de feminizm tek bir hareketi temsil eden bir kavram olmamıştır. Hatta feminist olarak kimlerin adlandırılabileceği bile yıllarca süren bir tartışma konusu olmuştur.

1980'lerde "Feminist kime denir?" sorusuna "...feminist, tüm iktidar mevzilerinin erkeklerce paylaşılmış olduğu patriarkal bir sistem içinde yaşadığının farkında olan bir kadındır. Tüm erkeklerin birer iktidar mevziinde oldukları varsayılmamaktadır. O noktada işin içine sınıfsal sorun girer çünkü. Ama feminist, patriarkal düzen değişmediği takdirde, sınıfsal sorun çözümlense bile, iktidar mevzilerinde yine erkeklerin olacağını bilen kadındır." (*Somut*, 1983) ya da "Feminizm, dünyaya kadınlar açısından bakmak, kadınların rengini katmak"tır (*Söz*, 1987), şeklinde yanıtlar veriliyordu.

80'lerde çeşitli gazetelerde feminist hareketlere karşı çıkan muhalif söylemler de görülmeye başlanmıştır. Bu tür gazete yazılarında ya da haberlerde *feminizm* kavramı önce aşağılanmaya çalışılmış; kavramın Türkçeye yanlış çevrildiği, kadın erkek eşitliği anlamına gelmediği, kadını tüm alanlarda erkekten üstün tutan ve neredeyse erkeklere ancak çocuk üretmek için gereksinim duyan bir akım olduğu dile getirilmiştir. Hatta gerçek anlamının ne olduğu kavranmadan *feminin* yani kadınlıkla ilgili bir şey ya da salt

[13] Ne yazık ki 2000 yılı Ocak ayından itibaren ortaya çıkarılmaya başlayan Türkiye'deki Hizbullah örgütüne ait hücre evlerindeki mezarlardan birinde Kuriş'in cesedi bulunmuştur.

kadın erkek eşitliği ile ilgili olduğu düşünülerek birçok hareketin *feminist* ilan edildiği (*Cumhuriyet*, 1990) söylenerek feministler küçümsenmiştir. Adana'da düzenlenen *Kültürel Gelişmelerin Türk Ailesi Üzerindeki Etkileri* konulu panelde, kadın erkek üstünlüğünün tartışılmasının aile yapısını bozduğu, bunun yerine *tamamlayıcılığı* üzerinde durulması gerektiği savunulmuştu (*Milliyet*, 1991). *Feminizm* adı altında kadınların analık ve ev hayatıyla ilgili duygusallıklarını yaşayamadıkları ve istismar edildikleri bile gazete haberlerine sıkça çıkıyordu (*Zaman*, 1993). Feminizmin ve başka isimlerle anılan *kadın hareketleri*nin siyasi özü olmadığı, bu nedenle de kadınların toplumdaki ezilmişliklerini, horlanmışlıklarını giderebilecek, onların kişiliklerini bulmasına yardımcı olabilecek hareketler olarak görülemeyecekleri vurgulanıyordu (*Cumhuriyet*, 1991).

Liberal, İslamcı, sosyalist, Marksist, radikal gibi birbirinden farklı feminizmlerin varlığı 90'larda daha fazla fark edilmeye başlanmıştır. Farklı feminist hareketlerin ortak noktası *kadınların ezildiği ve kurtuluşları için stratejiler geliştirilmesi gerektiği* görüşü olmuştur. Ezilmenin nedenleri ve kurtuluşa ulaşmanın yolları hakkında feminizmler farklılıklar göstermekteydi. Farklı feminist gruplar içerisindeki kadınlar herhangi bir eylem ya da kampanyayı desteklemek için bir araya gelmiş, ancak bu kampanya hedefine ulaştığı noktada bu birliktelikler dağılmıştır. Yani feminist bir örgütlenme merkezi olmamıştır. Dolayısıyla feminizmin tek bir doğrusu olmamış ve tek bir doğru içerisinde yerini yükseltmek, hiyerarşik bir yer kapmak gibi büyük bir sorun da feminist hareket içerisinde fazla yer almamıştır.

Kaynakça

Acuner, S. (2002). 90'lı yıllar ve resmi düzeyde kurumsallaşmanın doğuş aşamaları. A. Bora ve A. Günal (drl.), *90'larda Türkiye'de feminizm* içinde (s. 125-158). Ankara: İletişim Yayınları.

Adımlar Dergisi, (1989, 19 Kasım; 1989, 2 Aralık; 1990, 17 Mart).

Akademik yaşamda kadın. (1996). Ankara: Türk-Alman Kültür İşleri Kurulu Yayınları.

Aktaş, C. (1991) 'Kadının Toplumsallaşması ve Fitne', *İslami Araştırmalar,* Cilt 5, Sayı 4; ss:251,59.

Aktaş, H. (1995). Önce zihniyet yenilenmelidir. *Kalem ve Onur*, No:*9*

Alankuş-Kural, S. (1997, Bahar). Alternatif kamular ve İslamcı kadınlar. *Toplum ve Bilim, 72*, 5-42.

Arat, Y. (1991). 1980'ler Türkiye'sinde kadın haraketi: Liberal Kemalizmin radikal uzantısı. *Toplum ve Bilim***,** *53*, 2.

Arıçetin, S. (1983, 29 Temmuz), *Somut Dergisi*.

Aslan Akal, E. (1990). Devlet kadına karşı. *Kadın Bülteni*, *4*, 4-5.

Aslan Akal, E. (1996). *Women and socialism in Turkey: Case of progressive women's organisation***.** Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, ODTÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümü, Ankara.

Bora , A. (1989, Haziran). 1. Kadın Kurultayı ve kadın tarafı olmak. *Birikim*, *2*, 68-70.

Cankocak, A. (1989, Haziran). 1. Kadın Kurultayı ve kadın tarafı olmak. *Birikim*, *2*.

Cımbız, (1996, Ağustos).

Cumhuriyet, (1989, 28 Kasım; 1990, 30 Ocak; 1991, 23 Ocak; 1992, 8 Mart; 1993, 31 Ağustos).

Çağdaş Kadın Dergisi, (1989). Sayı: 5

Çaha, Ö. (1996). *Sivil kadın: Türkiye'de sivil toplum ve kadın*. Ankara: Vadi Yayınları.

Çakır, S. (1991). *II. Meşrutiyet'te Osmanlı kadın hareketi ve Kadınlar Dünyası Dergisi***.** Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, S.B.F, İstanbul.

Çakır, S. (1994). *Erkek taribinden kadın taribine, Osmanlı kadın hareketi***.** İstanbul: Metis Yayınları.

Davaz Mardin, A. (2002). Görünmezlikten Görünürlüğe: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı. A. Bora ve A. Günal. (drl.), *90'larda Türkiye'de feminizm* içinde (s. 183-204). Ankara: İletişim Yayınları.

Devecioğlu, A. (1990, Mart). Kadın hareketi üzerine bazı düşünceler, *Birikim*, *11*, 48-52.

Dolaşan Mavi Çorap, (1994, Şubat).

Düzkan, A. & Ahıska, M. (1994, Bahar). 80'li yıllarda Türkiye'de feminizm. *Defter*, *7* (21), 145-167.

Emekçi Kadınlar Birliği Bülteni, (1995, Şubat). *3* (4).

F. Koçali ile söyleşi. (1991). *Kadınca,* Şubat, 71.

Feminist, (1990, Mart; 1989, Ağustos).

Gourley, C. (2003). *Society Sisters: Stories of Women Who Fought for Social Justice in America*. Connecticut: Twenty-First Century Boks.

Gülnaz, M. (1996). Türkiye Müslüman kadın hareketi üzerine gözlemler. *İzlenim*, *37*, 50.

Hürriyet, (1994, 8 Ağustos).

İKD. (1996). *Ve hep birlikte koştuk: İlerici Kadınlar Derneği*. İstanbul: Açı Yayınları.

İlyasoğlu, A. (1994). *Örtülü kimlik*. İstanbul: Metis Yayınları.

İsvan, R. (1991). Barış için kadın etkinliği. *Kadın Bülteni*, 5, 5-6.

KA-DER (1997). Kadın Adayları Destekleme ve Eğitme Derneği Tüzüğü: Madde 3/e.

Kadın Bülteni, (1990 Sayı: 1, 2, 3, 4, 5)

Kadın hareketinin gündemine bir bakış. (1990, Mart). *Kadın Bülteni*, *1*, 5-8.

Kadın Kimliği, (1995, Aralık).

Kadın Postası, (1993, Ocak).

Kadınca, (1981, Şubat).

Kadınlar hayır diyor. (1990). *Kadın Bülteni, 4*, 6.

Kara, N. (1997, Temmuz). Emel Aslan ile yapılan özel röportaj notları.

Kardam, F. & Ecevit, Y. (2002). 1990'ların sonunda bir kadın iletişim kuruluşu: Uçan Süpürge. A. Bora ve A. Günal (drl.), *90'larda Türkiye'de feminizm* içinde (s. 87-108). İstanbul: İletişim Yayınları.

Kılıç, H. (1990). Feminizm üzerine. *Tarih ve Toplum*, *13* (74), 62-64.

Koçali, F. (1981). Feministler ne istiyor? *Kadınca*, Şubat, 71.

Koçali, F. (2002). Kadınlara mahsus gazete Pazartesi. A. Bora ve A. Günal (drl.), *90'larda Türkiye'de feminizm* içinde (s. 73-86). İstanbul: İletişim Yayınları.

KSSGM. (1993). *Kadına karşı her türlü ayırımcılığın önlenmesi sözleşmesi uyarınca hazırlanan Türkiye raporu.* (yayın no: 79), 39-40.

Kuzu, D. (1989). Kurultay ve sağlıksız bir ayrışma. *Birikim*, Haziran, 70-71.

Mefkure, F. & Taylı, Ü. (1997). Kolektif bir yapı deneyimi olarak Mor Çatı, *Birikim*, Mart, 80-85.

Milliyet Aktüalite, (1987, 15 Kasım).

Milliyet, (1991, 24 Mayıs).

Nokta, (1987, 20 Aralık).

Oğur, Ş. (1990). Analık kutsal da babalık ne oluyor? *Kadın Bülteni*, *2*, 7.

Oğur, Ş. (1991). Bir değerlendirme. *Kadın Bülteni*, *5*, 12.

Pazartesi, (1997, Mayıs) Sayı: *26.*

Posta, (1998, 24 Ocak).

Riger, S. (1994). The challenges of success: Stages of growth in feminist organisation. *Feminist Studies*, Summer, 17-27.

Sabah, (1998, 17 Ocak).

Savran, G. (1990). 1980-90: Kadınların sesi yükselirken. *Adımlar*, 3-17 Mart, s:20.

Sokak, (1989, 29 Ekim).

Somut, (1983, 22 Temmuz; 29 Temmuz; 1985, 16 Eylül).

Sosyalist Feminist Kaktüs, (1988, Kasım; 1989, Aralık; 1990, Şubat).

Sosyalist Kadın (1995, Haziran).

Söz, (1987, 12 Aralık).

Tekeli, Ş. (1989, Haziran). 1. Kadın Kurultayının ardından. *Birikim*, *2*, 67-68.

Tekeli, Ş. (1989, Temmuz). 80'lerde Türkiye'de kadınların kurtuluşu hareketinin gelişmesi. *Birikim*, *3*, 34-41.

Uyanış, (1996, Kasım).

Üstün, N. E. ve diğerleri (2002). *1990 sonrası Antalya kadın hareketi tarihi*. A. Bora ve A. Günal (drl.), *90'larda Türkiye'de feminizm* içinde (s. 217-237). İstanbul: İletişim Yayınları.

Yeniyüzyıl, (1997, 15 Kasım).

Zaman, (1993, 29 Nisan).